

1.01

UDK: 355.415.4(450)"1940/1945":930(497.4)"2014"

Prejeto 6. 9. 2014

Carlo Spartaco Capogreco*

Med zgodovinoepisjem in državljansko zavestjo: spomin na fašistična taborišča in dvajset let, ki ga je odtegnilo pozabi

IZVLEČEK

Po koncu druga svetovne vojne je zgodba o koncentracijskih taboriščih, ki sta jih med letoma 1940 in 1945 postavili Kraljevina Italija in Italijanska socialna republika, skorajda izginila iz kolektivnega spomina italijanskega naroda. Avtor prikazuje v članku težavno pot do zgodovino-pisne rekonstrukcije fašističnega »koncentracijskega sistema«, do topografije taborišč in njihovega priznanja s strani nacionalne skupnosti. Tudi zato so ob institucionalni potlačitvi in »ubežništvu« uradnega zgodovinoписа prve raziskave in ponovno odkritje njihove geografske lege v veliki meri izvedli raziskovalci, ki so to počeli zgolj iz osebne čustvene naklonjenosti do tega problema. Namen tega članka je zlasti v tem, da se razbere vzroke za dolgo potlačitev in da oriše glavne zgodovino-pisne in državljanske prehode, preko katerih se je med sredino osemdesetih let dvajsetega in sredino prvega desetletja enaindvajsetega stoletja zgodba o taboriščih postopoma odprla skupnemu čustvovanju Italijanov in bila tudi priznana v akademskih in institucionalnih krogih.

Ključne besede: Italija, druga svetovna vojna, fašizem, koncentracijska taborišča internacija civilistov, antisemitizem, konfinacija, italijanski vojni zločini

ABSTRACT

BETWEEN HISTORIOGRAPHY AND CIVIC CONSCIOUSNESS: MEMORY OF
FASCIST CAMPS AND TWO DECADES THAT SAVED IT FROM OBLIVION

After the end of World War II the story of concentration camps, set up by the Kingdom of Italy and Italian Social Republic between 1940 and 1945, almost disappeared from the collective memory of the Italian nation. The author shows in the article difficult path to the historiographic reconstruction of the fascist »concentration system« took place, the topography of the camps was established, and they were recognised by the national community. Also for this reason – in light of the institutional suppression and disregard by the official historiography – the first research pro-

* Izredni profesor za sodobno zgodovino, Università della Calabria, Cosenza, Via Pietro Bucci, It - 87036 Arcavacata di Rende; predsednik Fondazione Ferramonti, Via Pasquale Rebecchi, 29/B - Casella postale 159, It - 87100 Cosenza; carlospartaco@virgilio.it

jects and rediscovery of the camps' geographic locations were mostly carried out by researchers who focused on this issue due to their favourable personal emotional inclination towards this problem. The purpose of the article is especially to discern the reasons for the long silence and outline the main historiographic and civil turning points, through which the story about the camps gradually became a part of the general sentiment of the Italians in the middle of the 1980s and in the middle of the first decade of the 21st century, and was finally recognised by the academic and institutional circles as well.

Keywords: Italy, World War II, fascism, concentration camps, internment of civilians, anti-Semitism, confinement, Italian war crimes

Mlada republika in bližnja preteklost

Fašistična Italija, ki je bila skupaj z Nemčijo soodgovorna za mnoga nečastna dejanja, je bila model totalitarne družbe na rasistični osnovi, ki jo je nato povzel tudi Hitler, in je samostojno uvedla rasistične zakone ter bila odgovorna za težke zločine na Balkanu in v kolonijah. Poleg tega je bila glavni nemški zaveznik v Evropi v trenutku, v katerem je nacistični režim začel z genocidom nad Judi, in je v času fašistične Italijanske socialne republike neposredno sodelovala pri njihovih deportacijah v uničevalna taborišča. Mlada republika, rojena leta 1946, je zato podedovala težko in zapleteno preteklost;¹ a je namesto da bi poskrbela za odgovor na nerazrešena vprašanja o italijanskih zgodovinskih odgovornostih raje »izdelala travmo« in se zanašala na uteho samooprostajočih mitov: od tega, da je bila imuna za rasizem in antisemitizem, do tega, da se prirojeni nacionalni značaj lastnih državljanov odraža v stereotipu o »Italijanih, dobrih ljudeh«. ² Kot sad neke jasne politično-diplomatske strategije je ta izbira izzvala pripoved, v kateri se je vedno znova poudarjalo »italijansko dobroto«, ki so jo postavljali nasproti »nemški zlobi«, s ciljem, da bi pokazali na čim večjo razliko med fašizmom in nacizmom,³ videnje, »ki so si ga res z različnimi poudarki in iz različnih vzrokov delile različne politične usmeritve v državi, katoliki, liberalci, marksisti, in ki so ga sprejemali tudi Judje sami. To je na koncu pripeljalo do skupinske samooprostitve Italijanov od odgovornosti za rasizem in antisemitizem.«⁴

Retorično podobo Italijana, »ki je po duši dober« – torej sam po sebi ni rasist – so sprejeli tudi Anglo-Američani (katerim ni ustrezalo poudarjanje manj primerne pre-

¹ Kot piše Tony Judt, je do tega, »da se na preteklost pozabi«, da se torej »sprejme to, da se preseže ali pozabi (zanika) svež spomin na notranji spopad ali na nasilje znotraj lastne skupnosti«, prišlo v številnih državah, in je bil to eden od temeljnih ciljev povojnih vlad. Judt, *L'età dell'oblio* (2011), str. 8.

² Focardi, *La memoria della guerra e il mito del »bravo italiano«* (2000); Bidussa, *Il mito del bravo italiano* (2009); La Rovere, *L'esame di coscienza della nazione* (2006).

³ Focardi, Klinkhammer, *The Question of Fascist Italy's War Crimes* (2004).

⁴ Toscano, *Ebraismo e antiebraismo in Italia* (2003), str. 214–215. Glej tudi: Focardi, *Il cattivo tedesco e il bravo italiano* (2013).

teklosti Italije, ki je takrat že bila vključena v zahodni blok),⁵ in Judovska skupnost (ki je takrat bolj čutila potrebo, da se integrira v Italijansko republiko, kot da pogreva dramo o lastnem preganjanju).⁶ In to podobo »dobrega Italijana« je, kako paradoksalno, kot prvi razširil prav Jud, ki ga je fašistični režim leta 1940 interniral in ki je avtor leta 1945 objavljene prve celovite rekonstrukcije fašističnih preganjanj Judov.⁷

Poleti 1945 je preprosta zahteva tujega novinarja – Belgijca Marcela Lachina, ki je hotel dobiti uradne italijanske podatke o žrtvah v nacističnih uničevalnih taboriščih, in hkrati o »razvoju judovskega vprašanja« v času fašističnega režima, v italijanskih vladnih krogih sprožila veliko vznemirjenje. To je bilo tako veliko, da je odgovorni na notranjem ministrstvu Giuseppe Romita s ciljem, da bi čim bolj zmanjšal vlogo, ki jo je Italija odigrala pri preganjanju Judov, prefektom vseh italijanskih pokrajin dal natančna navodila o »preudarnem ravnanju« med pridobivanjem informacij, ki jih je bilo treba dati Lachinu.⁸ Novo uradno zbirko podatkov in informacij o preganjanju ter deportacijah so v Italiji naredili leta 1956,⁹ ko so se že pojavili – od teh, ki jih je leta 1945 napisal Bruno Vasari naprej – številni spomini preživelih iz nacističnih taborišč in je bila med letoma 1955 in 1960 po italijanskih krajih predstavljena velika razstava o nacističnih *lagerjih*.¹⁰ Kljub temu je vlada ponovno začela s preiskavo samo zato, ker jo je v to prisilila zahteva iz tujine, tokrat *International Tracing Service*; institucionalni pristop k vprašanju italijanskih odgovornosti se je ponovno odlikoval z nezadostnim razmislekom o kritičnem pogledu in intelektualni poštenosti. Med drugim, težnja po pozabi je bila razširjena v vsej italijanski družbi, ki je bila pretresena zaradi vojne in poraza ter je začela z obnovo – in bila »zato prepričana, da je z lastnim razdvajanjem od fašizma, s tem da je vso odgovornost za katastrofo naprtila Mussoliniju, in s katarzično izkušnjo odpornišтва naredila obračun s preteklostjo.

⁵ Podobno je bilo tudi ravnanje Zaveznikov do politike vlade v Bonnu, ki je prispevalo k temu, da je nacistična preteklost postala »uporabna« za to, da so vsi Nemci postali »politično zavedeni«, le žrtve, ki se niso zavedale hitlerjevske diktature (Corni, *Raccontare la guerra. La memoria organizzata* (2012), str. 79), in tudi do politike vlade na Dunaju, ki je iz Avstrije naredila »prvo žrtev nacistov« (Bensoussan, *L'eredità di Auschwitz. Come ricordare?* (2002), str. 9). Glej tudi Traverso, *La fine della modernità ebraica* (2013), str. 144.

⁶ Toscano, *L'abrogazione delle leggi razziali in Italia* (1998); Schwarz, *Ritrovare sé stessi. Gli ebrei nell'Italia postfascista* (2004); isti, *L'elaborazione del lutto. La classe dirigente ebraica italiana e la memoria dello sterminio* (1998).

⁷ Momigliano, *Storia tragica e grottesca del razzismo fascista*. Delo je izšlo leta 1946. Avtor je bil protagonist lombardske demokracije, fašistični prvoborec in nato protifašist. V: Toscano, *Ebraismo e antiebraismo in Italia* (2003), str. 214.

⁸ Med drugim je Romita priporočil prefektom, naj glede antisemitizma dobro razločijo med vlogo, ki jo je odigrala Italija, in med tisto, ki jo je odigrala Nemčija, ter jih obvestil, da je tujemu novinarju že poudaril, da so Italijani po premirju 8. septembra 1943 »pri različnem preganjanju Judov« morali sodelovali izključno zaradi pritiska Nemcev, torej takrat, ko »so se italijanski narod in vsi njegovi družbeni sloji ter italijanska duhovščina prizadevali, da bi Jude skrili in jih rešili«. Dogajanje opisuje Andrea Villa, *Dai Lager alla terra promessa* (2005), str. 67, 68.

⁹ Villa, *Dai Lager alla terra promessa* (2005), str. 70–71.

¹⁰ Vasari, Mauthausen. *Bivacco della morte* (1945, ponatis 1991); Immagini dal silenzio. *La prima mostra nazionale dei Lager nazisti attraverso l'Italia* (2005).

Zaradi tega je bila zaradi grožnje o ponovni drami in bridkosti posledično nenaklonjena razmisleku in epuraciji.¹¹

Potlačitev ali pa oprostila interpretacija neugodne preteklosti – podprti z umanjkanjem »italijanskega Nürnberga« – se seveda nista nanašali le na antisemitizem in na deportacije iz Italije, ampak sta se razširili tudi na dogajanje v koncentracijskih taboriščih in na vojne zločine.¹² Odprli sta prostor za eno od najbolj problematičnih in vztrajnih praznin v povojnem spominjanju, za črno luknjo, ki se je poleg dogajanja v taboriščih za Jude ovila tudi okrog represije proti slovanskim narodom (ki se je posluževala tudi posebnih taborišč, s katerimi je upravljala vojska),¹³ in celo na taborišča v kolonijah, kljub temu da je celo njihov tvorec general Rodolfo Graziani že v tridesetih letih priznal, da je zahteval njihovo ustanovitev.¹⁴

Navajam emblematični primer. Ko je leta 1965 prišla v Italijo slovenska delegacija, da bi se poklonila spominu na rojake, ki so umrli v taborišču Monigo, oblasti v Trevisu (taborišče je bilo postavljeno na območju tega mesta) niso vedele niti tega, kje so pokopani. Bilo je tako, kot da taborišče sploh nikoli ni obstajalo. Mesto ni ohranilo nobenega spomina na 187 umrlih taboriščnikov, na njihove grobove ali na skupno grobišče.¹⁵ Ta dogodek je eden od mnogih, bolj ali manj groteskni, v italijanski povojni izgubi spomina. Je priča o zabrisu zgodovinskega podatka o obstoju italijanskih taborišč za civilne internirance. Je trdovraten in razširjen izbris, ki je včasih okužil celo zaslužna združenja deportirancev v *lagerje*, saj je leta 1963 ANED (Associazione nazionale ex deportati politici nei campi nazisti / Državno združenje nekdanjih političnih deportirancev v nacistična taborišča) nekatere najbolj grozo vzbujajoče podobe fašistične internacije civilistov – ki se nanašajo na taborišče na Rabu – nepazljivo pripisal svetu hitlerjevskih koncentracijskih taborišč.¹⁶

Med osrednjimi dogodki, ki so prispevali k temu, da so se razkadile megle prikritja, je bil nastanek Centra za sodobno judovsko dokumentacijo leta 1955, in v letih 1965 in 1973 dveh pobud, ki so se nanašale na nacistična taborišča, postavljena v Italiji: objava odloka predsednika Italijanske republike Giuseppeja Saragata, s katerim so 15. aprila 1965 podelili status nacionalnega spomenika nekdanjemu

¹¹ Toscano, *Ebraismo e antiebraismo in Italia* (2003), str. 209–210.

¹² Di Sante, *Italiani senza onore. I crimini in Jugoslavia e i processi negati* (2005).

¹³ Capogreco, *Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamento dei civili jugoslavi* (2001).

¹⁴ Graziani, *Cirenaica pacificata* (zemljevid taborišč je objavljen na str. 104) (1932); isti, *Pace romana in Libia* (1937).

¹⁵ Dalla Costa, *Le verità dimenticate. Monigo uno dei campi di concentramento in Italia* (1975), str. 26–27. Šele knjiga Francesce Meneghetti *Di là dal muro. Il campo di concentramento di Treviso*, ki je izšla leta 2012, torej 37 let za člankom Dalla Coste, je med prebivalci Trevisa obudila spomin na taborišče Monigo.

¹⁶ V knjigi *Notte sull'Europa*, antologiji o nacističnih preganjanjih, ki jo je leta 1963 izdal ANED v Rimu in v kateri so objavljene številne fotografije, so kot »otroci iz Auschwitza« predstavljeni internirani jugoslovanski mladostniki, fotografirani v fašističnem taborišču na Rabu. Na to »napako« so opozorili šele štirideset let kasneje. V: Capogreco, *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji* (2011), str. 20, 21; Lorenzon, *Un lager sotto casa. Memoria e oblio di un campo di concentramento per slavi a Treviso* (2005).

koncentracijskemu taborišču v tržaški Rižarni,¹⁷ in 14. oktobra 1973 odprtje »Spomenika – Muzeja političnega in rasnega deportiranja«, na katerem je bil tudi predsednik Italijanske republike Giovanni Leone, in ki je posvečen spominu na taborišče v Fossoliju. To je bilo sprva v celoti fašistično, nato pa so z njim upravljali tudi nacisti in je postalo razpotje nacističnih deportacij z italijanskega polotoka.¹⁸ Vendar pa zavedanje o *Polizei-und Durchgangslagerjeh* (policijska in prehodna taborišča), ki so delovala v Italiji,¹⁹ še ni uspelo odgrniti pozabe o fašističnih taboriščih, tako tistih, ki so delovala v Italijanski socialni republiki (dogajanje v njih je bilo bolj neposredno povezano z italijanskimi odgovornostmi pri holokavstu²⁰), kot tudi številnih drugih. Tako so leta 1973, ko so »dopustili« objavo enega od prvih člankov o italijanskih taboriščih v kolonijah, njegovega avtorja Giorgia Rochata osebno sramotili in obtožili »protiitalijanskih ekstremističnih predsodkov«.²¹

»Obdobje ponovnega odkritja«

Skrivanje zgodovine fašističnih taborišč je trajalo skoraj do sredine osemdesetih let preteklega stoletja. V desetletjih pred tem je bilo katero od dogajanj sicer predmet kakšne avtobiografske objave²² in nekaterih bolj ali manj romaniziranih pričevanj,²³ medtem ko jih je zgodovinispe še naprej ignoriralo. V sicer dragocenem zgodovinskem delu o Kalabriji, ki je izšlo leta 1982, imena taborišča v Ferramontiju, ki je delovalo v tej deželi, ni niti v kazalu krajevnih imen,²⁴ v Enciklopediji protifašizma in odpornišva, ki je izhajala med letoma 1968 in 1989,²⁵ pa geslo »koncentracijska taborišča« obravnava le nacistične *lagerje*. Je pa ta tema (vsaj za taborišča za Jude, čeprav zamenjuje med internacijo v taboriščih in tisto v majhnih krajih) obravnavana v Zgodovina italijanskih Judov pod fašizmom avtorja Renza De Feliceja, ki je izšla leta 1961.²⁶

Na splošno gledano je v italijanskem zgodovinspisju in kolektivnem spominu več

¹⁷ Vendarle pa je prva pomembna študija o taborišču v tržaški Rižarni (Fölkel, La Risiera di San Sabba) izšla šele leta 1979. Dve leti kasneje je bila objavljena študija o taborišču v Borgu San Dalmazzu: Cavaglioni, Nella notte straniera (1981).

¹⁸ La Fondazione Ex campo di Fossoli (Fundacija nekdanjega taborišča Fossoli) je bila ustanovljena leta 1996.

¹⁹ Picciotto, Il Libro della Memoria. Gli ebrei deportati dall'Italia (1991). Razpredelnica s podatki o štirih *lagerjeh*, ki so delovali v Italiji, je na straneh 868 in 869.

²⁰ Picciotto, Il Libro della Memoria (1991, predvsem str. 791-875); Capogreco, I luoghi e i giorni della deportazione e della prigionia (2010).

²¹ De Leone, Il genocidio delle genti cirenaiche secondo Giorgio Rochat (1979); Rochat, Il genocidio cirenaico e la storiografia coloniale (1980).

²² Kalk, I campi di concentramento italiani per Ebrei profughi: Ferramonti (1961); Potočnik. Koncentracijsko taborišče Rab (1975).

²³ Eisenstein, L'internata numero 6. Donne tra i reticolati del campo di concentramento (1944); Geörg, Ferramonti (1952); Averoff-Tossizza, Prigioniero in Italia (1977).

²⁴ Cingari, Storia della Calabria dall'Unità a oggi (1982).

²⁵ Enciclopedia dell'antifascismo e della Resistenza (1968-1989).

²⁶ De Felice, Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo (1961).

desetletij prevladovala podoba druge svetovne vojne zgolj kot dogajanja med letoma 1943 in 1945, podoba političnega in vojaškega delovanja odporništvu, »veličastna interpretacija«, ki je le malo prostora puščala izkušnjam, kot so bile internacije in deportacije, ter bolj na splošno dogajanju med letoma 1940 in 1943.²⁷ Razen tega so bila – pred obličjem Hitlerjevega *sveta koncentracijskih taborišč* – Mussolinijeva taborišča zrelativizirana in zbanalizirana. Kot je rekel Pierre Mertens, obstaja *Giuness provenstev*, neke vrste *Hit-parade* odgovornosti, ki omogoča, da se dopusti nekaznovanje ali oprostitev za tistega, ki je zagrešil manj težke grozote.²⁸ Ostaja dejstvo, da je sredi osemdesetih let, ko so bili urejeni bolj specifični dokumenti, ki jih hrani Državni arhiv (Archivio Centrale dello Stato),²⁹ v Italiji končno prišlo do polne in poučne raziskave o fašističnih taboriščih – od začetnega naporenega kopanja po arhivskih dokumentih do prvih topografij, ki so bile rezultat zlasti »zgodovinarjev iz gole zabave«.³⁰

V »obdobju ponovnega odkritja« je do prvih raziskav prišlo leta 1983 in 1984, ki so obravnavale tako zgodovino nekaterih taborišč (Nereto, Ferramonti, Notaresco in Civitella del Tronto),³¹ kot zgodovino skupin tujih internirancev (Judje, Kitajci, Slovenci).³² Med letoma 1984 in 1986 je bila ta tema prvič predmet nekaterih posvetovanj zgodovinarjev. Eno od teh je bilo 30. junija 1984 organizirano v Trstu,³³ drugo 4. in 5. oktobra 1985 na Carpiju,³⁴ 6. in 7. novembra 1986 pa je bilo posvetovanje v Bostonu.³⁵ Medtem so se raziskave, ki so bile bolj ali manj znanstvene in poglobljene,

²⁷ Klinkhammer, *L'occupazione tedesca in Italia 1943–1945* (1993); Corni, *Raccontare la guerra. La memoria organizzata* (2012), str. 17, 31; Rossi-Doria, *Memoria e storia. Il caso della deportazione* (2005), str. 57–64. Splošni pregled problematike tudi v: *La grande cesura. La memoria della guerra e della resistenza nella vita europea del dopoguerra* (2001); *Fascismo e antifascismo. Rimozioni, revisioni, negazioni* (2000).

²⁸ Mertens, *L'imprescriptibilité des crimes de guerre et contre l'humanité dans les travaux du Conseil de l'Europe et dans la convention de l'Onu* (1988), str. 87.

²⁹ Antoniani Persichilli, *Disposizioni normative e fonti archivistiche per lo studio dell'internamento in Italia* (1978).

³⁰ V dokaz tega »ubežništva« Alberto Cavaglion navaja dejstvo, da niti zgodovine tržaške Rižarne (1979), niti taborišča v Ferramontiju (1987) nista napisala poklicna zgodovinarja (Il senso dell'arca. Ebrei senza saperlo (2006), str. 31–31).

³¹ Iacoponi, *Campi di concentramento in Abruzzo / Nereto / Notaresco / Civitella del Tronto* (1983–1985); Capogreco, *Ferramonti di Tarsia. Perché duri la memoria* (1984).

³² Voigt, *Notizie statistiche sugli immigranti e profughi ebrei in Italia* (1984); Kwok, *I cinesi in Italia durante il fascismo. Il campo di concentramento* (1984). Leto pred tem je v Ljubljani izšla antropološka študija o Slovencih, ki jih je interniral fašistični režim, Božidarja Jezernika z naslovom *Boj za obstanek: o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*, v Rimu pa knjiga Settima Soranija *L'assistenza ai profughi ebrei in Italia*.

³³ Dai campi d'internamento alla Risiera di San Sabba (Od internacijskih taborišč do Rižarne pri Sv. Soboti). O fašistični internaciji so govorili Božidar Jezernik, Liliana Ferrari in Slavica Plahuta. Prispevki so bili objavljeni v tržaški reviji *Qualestoria* (XII, 3, 1984).

³⁴ Spostamenti di popolazione e deportazione in Europa durante la seconda guerra mondiale (Premiki prebivalstva in deportacije v Evropi med drugo svetovno vojno). Fašistično internacijo je obravnaval Tone Ferenc. Prispevki so izšli leta 1987, Ferencčev z naslovom *La deportazione di massa della popolazione jugoslava nella seconda guerra mondiale*.

³⁵ *Italians and Jews: Rescue and Aid during the Holocaust*. Fašistično internacijo so obravnavali Klaus Voigt, Carlo Spartaco Capogreco, Menahem Shelah in Robert A. Graham. Prispevki so bili

razširile in leta 1985 je prišlo do objave prvih spisov o internacijah v Apuliji in Piemontu³⁶ ter novih prispevkov o teh v Kalabriji in Abrucih,³⁷ pa tudi o internaciji tujih Judov.³⁸ Leta 1986 ni bilo pomembnejših izdaj, je pa zato do njih prišlo leta 1987, ki je bilo prelomno leto tako glede zgodovinskih raziskav kot osebnih spominov, in je v njem resnično prišlo do preobrata na poti zbiranja in poznavanja.³⁹

Leta 1987 so namreč izšla kar tri dela: aprila prva italijanska monografija o fašističnem taborišču (Ferramonti),⁴⁰ maja prvi seznam italijanskih internirancev⁴¹ in novembra prva primerjalna študija o fašistični internaciji ter nacistični deportaciji v eni od italijanskih pokrajin (Parma).⁴² Poleg tega je bilo ob predstavitvi knjige o Ferramontiju 15. in 16. maja 1987 v Cosenzi prvo posvetovanje o fašističnih internacijah: mednarodno srečanje, ki je poleg priložnosti za izmenjavo mnenj med raziskovalci te teme bilo tudi uradna potrditev obstoja in pomembnosti te problematike.⁴³ In na koncu leta 1987 so o fašistični internaciji civilistov govorili tudi na dveh posvetovanjih zgodovinarjev (v Turinu⁴⁴ in Alberobellu⁴⁵), izšel pa je tudi članek v reviji *Civiltà Cattolica*.⁴⁶

Leta 1988 je prišlo do objave raziskav o Pokrajini Belluno,⁴⁷ Kalabriji,⁴⁸ Apuliji,⁴⁹ Furlaniji,⁵⁰ in do *case study* o nemškem Judu, ki je bil interniran v Italiji in nato

objavljeni leta 1989 v zborniku *The Italian Refuge. Rescue of Jews during the Holocaust*.

³⁶ Iazzetti, *Il campo di concentramento di Manfredonia* (1985); Vizio, *Gli ebrei croati in Alba* (1985).

³⁷ Iaconi, *Campi di concentramento in Abruzzo / Tossicia* (1985); Iaconi, *Rasizzi, Campi di concentramento in Abruzzo / Badia di Corropoli* (1985); Folino, *Ferramonti un Lager di Mussolini* (1995).

³⁸ Voigt, *Gli emigrati in Italia dai paesi sotto la dominazione nazista: tollerati e perseguitati* (1985).

³⁹ Gordon, *Scolpitelo nei cuori. L'Olocausto nella cultura italiana*, str. 274.

⁴⁰ Capogreco, *Ferramonti. La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista* (1987).

⁴¹ »Pericolosi nelle contingenze belliche«. *Gli internati dal 1940 al 1943* (1987).

⁴² Minardi, *Tra chiuse mura – Deportazione e campi di concentramento nella provincia di Parma* (1987).

⁴³ Na posvetovanju Ferramonti e il problema dell'internamento nell'Italia meridionale (Ferramonti in problem internacij v južni Italiji) so o fašistični internaciji govorili Simonetta Carolini, Carlo Spartaco Capogreco, Michele Sarfatti, Franco Terzulli in Klaus Voigt. Prispevki so objavljeni v: Ferramonti: *Un Lager nel Sud* (1990).

⁴⁴ Posvetovanje z naslovom *Una storia di tutti. Prigionieri, internati, deportati italiani nella seconda guerra mondiale* (Zgodba vseh. Italijanski zaporniki, interniranci in deportiranci med drugo svetovno vojno) je bilo od 2. do 4. novembra 1987 v Turinu. Giovanna Tosatti je govorila o dokumentaciji glede internacij civilistov, ki jih hrani Osrednji državni arhiv v Rimu. Prispevki so objavljeni leta 1989 v zborniku *Prigionieri, internati, deportati italiani nella seconda guerra mondiale*.

⁴⁵ Posvetovanje *Per non dimenticare l'olocausto ebraico. Il campo di concentramento presso la Fondazione Gigante* (Da ne pozabimo holokavsta Judov. Koncentracijsko taborišče pri Fondazione Gigante) je bilo 27. oktobra 1987 v Alberobellu.

⁴⁶ Graham, *Il Vaticano e gli ebrei profughi in Italia durante la guerra* (1987).

⁴⁷ Vendramini, *Gli ebrei stranieri internati in Italia. Il caso di Mel* (1988); Amantia, *Turisti, residenti e internati. Ebrei in provincia di Belluno tra discriminazione e difesa della razza* (1989).

⁴⁸ Folino, *Ebrei destinazione Calabria* (1988).

⁴⁹ Terzulli, *L'internamento fascista in Puglia* (1989).

⁵⁰ Pupini, *Gli internati di Fossalon* (1988).

Italijanska taborišča v Italiji in na italijanskih okupiranih ozemljih (MNZS)

deportiran v *lagerje*.⁵¹ Leta 1989 so bila fašistična taborišča tema dveh mednarodnih posvetovanj zgodovinarjev (eno je bilo od 12. do 16. junija v Sieni,⁵² drugo od 11. do 14. decembra v Tel Avivu⁵³), medtem ko sta leta 1990 izšla članka o interniranih in konfiniranih anarhistih, ki jih je poleti 1943 z juga Italije v Toskano premestila Badoglijeva vlada,⁵⁴ in o otrocih judovskih beguncev, ki so bili internirani v Italiji.⁵⁵

V osemdesetih letih je tako prišlo do zaključka številnih študij o internacijah, ki so dosegle dobre rezultate in so raziskave razširile na nove italijanske ozemelske stvarnosti. To dejstvo pa predsednika Italijanske republike Francesca Cossiga ni prepričalo, da decembra 1990 med uradnim obiskom v Nemčiji ne bi vnovič poudaril, da »mi Italijani nismo poznali strahot koncentracijskih taborišč«. ⁵⁶ Prišlo je celo do tega, da so nekatera od italijanskih koncentracijskih taborišč, kot npr. Ferramonti v Kampanji, v knjigi Zemeljevid pekla. Vsi kraji nacističnih ječ 1933–1945 navedena kot nacistični *Durchgangslageri* (*sic!*).⁵⁷ Pred to ogromno praznino spomina in poprej obstoječimi stereotipi pred kratkim izšle zgodovinopisne pridobitve med »nepoznavalci« očitno še niso uspele spremeniti stare zgodbe. Kot poudarja Claudio Pavone, je nujno, da preteče veliko časa, da kolektivna zavest izdela nove sinteze, vse od »svežih gradiv«, ki jih raziskava da na voljo, naprej.⁵⁸ Toda med »poznavalci« je razen redkih izjem⁵⁹ postajalo jasno, da se od te točke naprej temi fašističnih taborišč ne bo dalo več izogniti.

Občutek tega novega vedenja lahko razberemo v maloštevilnih, a pomenljivih besedah, ki so bile o tej temi izrečene prav leta 1990 na posvetovanju zgodovinarjev v Abrucih, italijanski deželi, kjer je bilo največje število taborišč in internirancev: »Tudi še nekemu, do zdaj neraziskanemu fenomenu, je treba posvetiti pozornost, torej koncentracijskim taboriščem. /.../, s katerimi so se ukvarjale in jih posnemale najprej politične in policijske strukture fašistične države, nato badoglianske in nato tiste v Salojski republiki, preplet kontinuitete in razlik, ki ga je vsega treba še preučiti.«⁶⁰

⁵¹ Voigt, Maximilian Segall, un profugo ebreo in Italia (1988).

⁵² Gli ebrei nell'Italia unita. IV Incontro internazionale Italia Judaica (Judje v združeni Italiji. 4. mednarodno srečanje Judovska Italija). O fašistični internaciji civilistov so z različnih vidikov govorili Dina Porat, Maria Luisa San Martini Barrovecchio in Carlo Spartaco Capogreco, ki je predstavil seznam taborišč, ki jih je med letoma 1940 in 1943 upravljalo notranje ministrstvo. V Italia Judaica IV (1993).

⁵³ National Socialism – Antisemitism – Holocaust: Links, Interactions, differences. Posvetovanje je organizirala Bar Ilan University. Fašistično internacijo civilistov so z različnih vidikov obravnavali Meir Michaelis, Jens Petersen in Carlo Spartaco Capogreco.

⁵⁴ Sacchetti, Renicci: un campo di concentramento per slavi ed anarchici (1990).

⁵⁵ Voigt, Israel Kalk e i figli dei profughi ebrei in Italia (1990).

⁵⁶ O izjavah predsednika Cossiga je v dnevniku *l'Unità* 21. decembra 1990 izšel članek, 8. januarja 1991 pa »pismo uredniku«.

⁵⁷ Ottolenghi, La mappa dell'inferno. Tutti i luoghi di detenzione nazisti (1993), str. 79, 66.

⁵⁸ V: '900. I tempi della storia (1977).

⁵⁹ Fašistične internacije npr. ne obravnava knjiga Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900, izšla leta 1997, ki pa obširno obravnava internacijo civilistov med prvo svetovno vojno.

⁶⁰ Citat je iz razprave Luigija Ponzianija na posvetovanju La guerra sul Sangro (Vojna na Sangro-ju), ki je bil od 5. do 7. aprila 1990 v Atessi v Abrucih (Ponziani, Guerra e Resistenza in Abruzzo tra memoria e storia: itinerario per una ricerca (1994), str. 284).

Od zapuščenih (zanemarjenih) krajev do »krajev spomina«

Raziskave, ki so bile sprva omejene na območja Kalabrije, Apulije, Abrucev, Emilije Romanje, Piemonta, Furlanije-Juljske krajine, Veneta in Tridentinske-Gornjega Poadižja, so se postopoma razširile na druge italijanske dežele. V prvi polovici devetdesetih let so bila objavljena dela o Dolini Aoste⁶¹ in Markah,⁶² poleg njih pa rezultati novih raziskav o Piemontu,⁶³ Tridentinskem,⁶⁴ Venetu⁶⁵ in Apuliji.⁶⁶ Objavljeni so bili tudi »pogledi« na taborišča za Jude⁶⁷ in o »Ljubljanski pokrajini«,⁶⁸ odprta pa je bila tudi razstava o fašističnem rasizmu, ki je – znak časa – hitro pritegnila dotlej še neznano pozornost na internacijo civilistov.⁶⁹ V tem času (1994) je poleg tega izšel ponatis knjige Interniranska številka 6 Marie Eisenstein,⁷⁰ delo iz leta 1944, ki je kljub temu, da je izšlo kot »romaniziran dnevnik«, bilo prvo neposredno pričevanje o pogojih življenja v fašističnem taborišču.⁷¹

V devetdesetih letih so v Italiji izšle pomembne študije in razmisleki o zgodovini ter spominu na drugo svetovno vojno, na kolonializem in na fašistično obdobje, ki so z različno mero vplivali in tudi olajšali raziskave o fašističnih taboriščih.⁷² Na raziskave je zelo vplivala tudi razprava, ki se je razvila ob delu Pierra Nore Kraji spomina,⁷³ kakor tudi dodatna razpoložljivost – ki smo jo pričakovali že zelo dolgo⁷⁴ – prve,

⁶¹ Muncinelli, Even. Pietruzza della memoria. (1994); Arian Levi, Gli ebrei jugoslavi internati nella provincia di Aosta (1990).

⁶² E vennero... 50 anni di libertà (1993).

⁶³ Muncinelli, Even. Pietruzza della Memoria.

⁶⁴ Crosina, Le storie ritrovate. Ebrei nella provincia di Trento (1995).

⁶⁵ Dalla Costa, Ebrei trevigiani e stranieri in provincia di Treviso (1994).

⁶⁶ Terzulli, Internati ebrei a Masseria Gigante (1990); isti, Il campo di concentramento per ebrei a Gioia del Colle (1992); isti, Una stella fra i trulli. Gli ebrei in Puglia (1995).

⁶⁷ Capogreco, I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1991).

⁶⁸ Ferenc, La Provincia »italiana« di Lubiana (v slovenščini Fašisti brez krinke) (1994).

⁶⁹ La Menzogna della Razza. Documenti e immagini del razzismo e dell'antisemitismo fascista (1994).

⁷⁰ Eisenstein, L'internata numero 6 (1994).

⁷¹ V spremni besedi druge izdaje knjige (str. 147–163) so orisane meje med dnevnikom in romanom in navedeno pravo ime ter življenjska pot avtorice. Glej tudi Capogreco, Cercando Maria Eisenstein (v tisku).

⁷² Naj še posebej spomnim na naslednja dela: Picciotto, Il libro della Memoria; Pavone, Una guerra civile (obe 1991); Del Boca, L'Africa nella coscienza degli italiani (1992); italijanska izdaja 1. dela knjige Klaus Voigta Il rifugio precario; Klinkhammer, L'occupazione tedesca in Italia (1993); Raspanti, I razzismi del fascismo (1994); L'uso pubblico della storia, ki jo je uredil Nicola Gallerano, v njej pa so objavljeni prispevki naslednjih avtorjev: Remo Bodei, Massimo Canevacci, Marco De Nicolò, Patrizia Dogliani, Ferdinando Fasce, Marcello Flores, Anna Foa, Vittoria Gallina, Marco Grispigni, Peppino Ortoleva, Chiara Ottaviano, Alessandro Portelli, Gabriele Ranzato, Anna Rossi-Doria in Michi Staderini (1995); Gentile, La via italiana al totalitarismo (1995); 2. del knjige Klaus Voigta Il rifugio precario (1996); dve knjigi o Judih v Italiji, ki jih je uredil Corrado Vivanti (izšli leta 1997 v *Annali della Storia d'Italia*); Kacin Wohinz, Pirjevec, Storia degli sloveni in Italia 1866–1998 (1998); Sarfatti, Gli ebrei nell'Italia fascista (2000).

⁷³ Nora, Les lieux de mémoire (1984–1992).

⁷⁴ Na posvetovanju o fašistični internaciji, ki je bil maja 1997 v Cosenzi, je Michele Sarfatti izjavil:

čeprav samo delne zgodovinske topografije (kartiranja) italijanskih taborišč, ki je bila zgodovinarjem predstavljena pomladi 1995.⁷⁵ Vse to je pritegnilo tudi zanimanje za prizorišča taborišč, kar je privedlo ne le zgodovinarje, ampak tudi lokalne skupnosti do tega, da so drugače gledali na te pomembne zgodovinske kraje in na zapuščene »morebitne taboriščne zgradbe«. In ta dotlej neznani premislek o prizoriščih je posredno prispeval k temu, da se je obnovilo zanimanje o različnih oblikah in fizičnih objektih, ki so pripadali posplošenim definicijam »internacije« in »koncentracijskih taborišč«.⁷⁶

V teh letih je izšel tudi »vodič po krajih nacističnega in fašističnega nasilja v Italiji«, v katerem – to je bila novost pri tovrstnih besedilih – je bil prostor tudi za fašistična taborišča.⁷⁷ Druga novost, do katere je prišlo v tem obdobju, je dejstvo, da so se na univerzah končno začela pripravljati tudi diplomska dela o fašističnih taboriščih; raziskave, ki so se največkrat nanašale na dogajanje na območju, kjer so bili študentje doma in so v več primerih prispevale k ponovnemu odkritju še neraziskanih zgodb in prizorišč.⁷⁸ Delo, ki je skušalo postati v »novo pričevanje o bremenih preteklosti«⁷⁹ prizorišč in zapuščenih in anonimnih zgradb, je bilo dolgo in zahtevno, kajti tudi v zvezi s kraji in fizičnimi strukturami je bilo »zdravstveno stanje« spomina na taborišča porazno. Razen redkih izjem je bilo treba začeti praktično od začetka.⁸⁰

Da bi ugotovil »trenutno stanje« in od blizu preizkusil »čvrstost« tega bledega spomina, sem v tem obdobju obiskal različne kraje fašističnih taborišč.⁸¹ In podoba,

»Ni več mogoče tolerirati sedanjega neobstoja popolnega seznama taborišč in krajev internacij z odgovarjajočimi dodatnimi podatki (datum odprtja in zaprtja, povprečno število internirancev, prevladujoča skupina internirancev itd.).«

⁷⁵ Na mednarodnem posvetovanju Italia 19391–945. Storia e memoria (Italija 1939–1945. Zgodovina in spomin), ki je bilo od 24. do 26. maja 1995 na Università Cattolica v Milanu. V: Capogreco, Per una storia dell'internamento civile nell'Italia fascista (zemljevidi in preglednice taborišč so na str. 575–579).

⁷⁶ V monarho-fašistični Italiji je notranje ministrstvo (odgovorno tudi za policijsko konfinacijo) interniralo civiliste tako v oblikah »svobodne internacije« kot tudi internacije v koncentracijskih taboriščih. Ob teh dveh oblikah (ki sem jo v knjigi Fašistične taborišča opredelil kot »pravno urejena internacijo«) je bila še druga vrsta internacije (ki sem jo opredelil kot »vzporedna internacija«), ki je bila povezana zlasti z Italijansko kraljevo vojsko in vojnim ministrstvom (Capogreco, Fašistična taborišča, str. 63–80).

⁷⁷ Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia (1996). Delo je rezultat uredništva, ustanovljenega v okviru projekta, ki ga je vodil Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione di Trieste. Na strani 38 je objavljen zemljevid fašističnih taborišč, ki je bil leto prej predstavljen na posvetovanju na Università Cattolica v Milanu.

⁷⁸ Naj spomnim na naslednja diplomska dela: Reale, I campi di concentramento nel Molise (1995); Di Sante, Dall'internamento alla deportazione: i campi di concentramento in Abruzzo (1996); Platania, Note sulla persecuzione razziale: il caso di Ferramonti di Tarsia (1997); Forti, Il campo di Colfiorito tra confino e internamento politico (1998); Gromme, I campi di concentramento per internati civili (10 giugno '40-8 settembre '43): il caso Lazio (1998); Petroni, Gli ebrei a Campagna durante il secondo conflitto mondiale (1998).

⁷⁹ Tarpino, Geografie della memoria. Case, rovine, oggetti quotidiani (2008), str. 20.

⁸⁰ Čeprav obravnava predvsem holokavst in njemu posvečene spomine, je koristno spomniti na delo Luche Zevija Luoghi di una memoria (più o meno) ben temperata (2012).

⁸¹ O tej izkušnji v Capogreco, L'oblio delle deportazioni fasciste: una 'questione nazionale' (1999).

ki se mi je prikazala pred očmi, se ni veliko razlikovala, morda je bila še slabša od tiste, ki jo je o taboriščih v Franciji prav takrat opisala Anne Grynberg: »Il semblait, à l'évidence, que ces camps ne relevaient pas de la catégorie des «lieux de mémoire» que la France s'était choisis. Dans la plupart des cas, il ne reste aucun signe matériel susceptible de contrarier le travail de l'oubli.«⁸² (Očitno je, da taborišča ne ustrezajo kategoriji »kraji spomina«, kot je ta opredeljena v Franciji. V večini primerov ni ostal noben snovni znak, ki bi lahko preprečil pozabo.)

Tako nas ne sme presenetiti dejstvo, da se ni nobenega koncentracijskega taborišča dotaknilo »potovanje« v dediščino razpršenih spominov – ki je skušalo izdelati verodostojno karto duševnih pokrajin in opornih točk Italijanov – v trilogiji kraji spomina,⁸³ ki jo je uredil Mario Isnenghi, četudi navaja enaindvajset krajev, ki so »fizično ugotovljivi«, ne le da »se ne zave« fašističnih taborišč,⁸⁴ ampak ne upošteva niti *lagerja* v Fossoliju niti Rižarne.⁸⁵ Res je v njej prispevek o konfinaciji,⁸⁶ toda osrednji simbolični kraj fašistične konfinacije – tisti na otoku Ventotene, kjer je bila tako konfinacijska kolonija kot tudi koncentracijsko taborišče – veliko »taborišče« za italijanske in tuje nasprotnike režima, ki je bilo odprto pomladi 1940 (»konfinacijska trdnjava«), je bilo ob ravnodušnosti celotne Italije v osemdesetih letih zravnano z zemljo. To se je zgodilo, čeprav je otok že postal simbol tudi za zgodovino združene Evrope, saj sta Altiero Spinelli in Ernesto Rossi tam napisala Manifest, v času druge svetovne vojne največji prispevek k razpravi o evropski združitvi.⁸⁷ In ne preseneča nas, da predsednik Italijanske republike Carlo Azeglio Ciampi med dolgo »turnejo«, med katero je obiskal kraje – simbole nacionalnega spomina, kljub pozivom, ki so jih oktobra 2001 (ob priložnosti njegovega obiska Zagreba, Reke in Istre) nanj naslovili nekdanji interniranci taborišča na Molatu, ni obiskal nobenega od fašističnih taborišč.⁸⁸

Ta porazni scenarij pa vendarle pozna, kot sem že omenil, redke izjeme: med letoma 1971 in 1990 so na nekatere kraje taborišč namestili spominske plošče in prišlo je do pionirskih pobud, ki so poudarjale njihov zgodovinski in civilizacijski pomen.⁸⁹

⁸² Grymberg, *Les camps de la honte. Les internés juifs des camps français* (1999), str. 10.

⁸³ I Luoghi della memoria. 3. del, *Simboli e miti dell'Italia unita* (1996–1997).

⁸⁴ V novi izdaji publikacije I Luoghi della memoria, *Simboli e miti dell'Italia unita*, iz leta 2010 je objavljen tudi prispevek Fabia Todera, ki ga v starejši izdaji ni, o t. i. foj bah.

⁸⁵ Matta, »I «luoghi della memoria» della deportazione e della persecuzione razziale (1999), str. 254.

⁸⁶ Porta, *Il confino* (1996).

⁸⁷ Spinelli, Rossi, *Il Manifesto di Ventotene* (anastatičen ponatis 2004). V njem je objavljen tudi esej Norberta Bobbia.

⁸⁸ Appello a Ciampi degli ex internati (2001).

⁸⁹ Tako je bila npr. v Civitella del Tronto (Teramo) že junija 1971 ob obisku skupine nekdanjih internirancev postavljena spominska plošča. Spominske plošče so bile postavljene tudi v Ventotenu (2. junij 1978), v Pisticciju (25. aprila 1978 in 18. oktobra 1986) in Ferramontiju (25. aprila 1990), kjer je bila aprila 1985 odprta tudi dokumentarna razstava. Druga razstava, ki je imela zgodovinsko - filatelistični značaj, je bila septembra 1990 predstavljena v Abbadii di Fiastra (Macerata). V: Cianciotta, *Sono tornati dopo 25 anni gli israeliti di Civitella* (1971); Capogreco, *Il ritorno di quelli del «Pentcho»* (1985); Ferramonti, *Dal Sud Europa per non dimenticare un campo del duce* (2010), str. 21, 22; E vennero 50 anni di libertà (1993).

Septembra 1993 so redke preostale barake največjega fašističnega taborišča za Jude gostile mednarodno posvetovanje, na katerem so bili poleg zgodovinarjev, študentov, učiteljev, predstavnikov oblasti in diplomatov tudi številni nekdanji interniranci.⁹⁰

V letu 1995 je bila tematika taborišč in njihove geografske lege, res da bolj plašno, na programu posvetovanja, ki je bilo 6. in 7. aprila na univerzi v Veroni.⁹¹ 24. in 25. aprila pa je Fundacija Ferramonti pripravila posvetovanje z naslovom »I luoghi delle memoria« (Kraji spomina), na katerem so odkrito razpravljali o raziskavah fašističnih taborišč.⁹² Od sredine devetdesetih let je pod vplivom že zaključenih raziskav in tudi tistih, ki so še potekale, na številnih krajih, kjer so bila taborišča (in tudi na kakšnem kraju, kjer je bilo taborišče za vojne ujetnike⁹³), prvič prišlo do javnih pobud, ki so bile osredotočene na »odkritje« struktur fašističnih koncentracijskih taborišč. Npr. do pobude za »ponovno prilastitev« kraja in zgodovine taborišča v Reniciju je prišlo na srečanju 24. oktobra 1998 v Anghiariju (Arezzo),⁹⁴ podobno srečanje, na katerem so govorili o taborišču Colfiorito v Umbriji, pa je bilo 29. maja 1999 v Folignu⁹⁵ in je ostalo oporna točka za naslednje raziskave o tej dolgo pozabljeni zgodovinski stvarnosti. Leto kasneje, 14. oktobra 2000, je prišel na vrsto otok Lipari v Eolskem otočju.⁹⁶ Do podobnih pobud občin glede taborišč, in so bila večinoma pripravljena z znanstveno pomočjo Fundacije Ferramonti, pa je pogosto prišlo na posvetovanjih ali ob odkritju spominskih znamenj: Alberobello (27. julija 2001), Calvari di Chiavari (21. januarja 2002), Civitella della Chiana (27. januarja 2002). Srečanje o taborišču Alatri 24. aprila 2002 je bilo na pobudo Državne zveze krščanskih partizanov (Associazione nazionale partigiani cristiani), pobudo glede Città Sant'Angelo 30. aprila 2003 pa je dala Klasična gimnazija (licej) v Pescari. V Palmanovi, mestecu v bližini

⁹⁰ Na srečanju Fundacije Ferramonti, ki je bila ustanovljena leta 1988 (www.fondazioneferramonti.it), je leta 1993 govoril tudi Menachem Shelah, in sicer v dvojni vlogi izraelskega zgodovinarja in nekdanjega interniranca v tem taborišču. V: Capogreco, A Ferramonti 50 anni dopo (1994); Deaglio, Il Lager della salvezza (1993).

⁹¹ To posvetovanje z naslovom Il Lager. Il ritorno della memoria (Lagerji. Vrnitev spomina) je en panel namenilo temi Luoghi della memoria, storia orale e geografia del Lager (Kraji spomina, ustna zgodovina in geografija taborišč). Na njem je Laura Federzoni govorila o »zbirnih točkah«, ki so delovale v času Italijanske socialne republike, in o nekaterih fašističnih taboriščih za Slované v obdobju pred 8. septembrom 1943. V: Il Lager. Il ritorno della memoria (1977), str. 45–62.

⁹² S tega posvetovanja so poslali Poziv – projekt za zaščito simboličnih krajev druga svetovne vojne in za »povezovanje« med raznovrstnimi inštitucijami, ki se z njimi ukvarjajo. V: *Bollettino SISCO*, junij 1995; *L'Antifascista*, XXXXII, 1995, str. 14.

⁹³ Minardi, L'orizzonte del campo. Prigionia e fuga dal campo PG 49 di Fontanellato (1995); Al di là del filo spinato. Prigionieri di guerra e profughi a Laterina (2000).

⁹⁴ Srečanje, ki je bilo pod pokroviteljstvom občine Anghiari, sta organizirala ANPPIA (Associazione nazionale perseguitati politici italiani antifascisti, Državno združenje italijanskih protifašističnih pregnancev) in Fundacija Ferramonti, in sicer ob predstavitvi knjige Capogreco, Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1998).

⁹⁵ Pobudo z naslovom I luoghi della memoria: Colfiorito 1940–1944 (Kraji spomina: Colfiorito 1940–1944) je s pomočjo Inštituta za zgodovino Umbrije (Istituto per la Storia dell'Umbria) in Fundacije Ferramonti dala občina Foligno.

⁹⁶ O tej pobudi, ki jo je skupaj z Johnom Rosselijem dala Fundacija Ferramonti, v: Capogreco, La memoria in un'isola (2000).

taborišč Visco in Gonars, je bilo na pobudo obeh občin srečanje 29. novembra 2003, o Lancianu je bilo srečanje na pobudo Združenja Spomin in demokracija (Associazione Memoria e Democrazia) 30. januarja 2004, o Isoli del Gran Sasso 22. maja 2006 na pobudo Gorske skupnosti (Comunità montana) Gran Sasso. Prišlo je do srečanj tudi na drugih krajih »pozabe«, ki bi jih moral naštevati zelo dolgo, da bi navedel vse.

Kot se spominja Enzo Collotti, so v teh za ponovno odkritje krajev in zgodovine fašističnih taborišč odločilnih letih, stalna točka ostajala srečanja (torej *meetings* in drugi kulturni dogodki) Fundacije Ferramonti.⁹⁷ Eno najbolj simboličnih je bilo 13. septembra 1998 na hrvaškem otoku Rabu, kjer je prvič neka italijanska ustanova položila ploščo v spomin internirancev tega tragičnega fašističnega taborišča.⁹⁸ Toda najbolj pomenljiv rezultat dela, ki je bilo usmerjeno v to, da dotlej zapuščeni kraji postanejo kraji spomina, je bil dosežen avgusta 1999 s sprejemom odloka Ministrstva za kulturno dediščino, s katerim je (v skladu z zakonom št. 1089 s 1. junija 1939) zaščitilo zgodovinsko območje taborišča Ferramonti.⁹⁹

Teža Auschwitza in taborišča »na italijanski način«

V Teramu v Abrucih je bilo 23. in 24. marca 1998 še eno posvetovanje, ki je bilo posvečeno fašistični internaciji. Srečanje – s sicer bolj razčlenjenimi razpravami¹⁰⁰ – se je dejansko odvijalo kot nadaljevanje prvega posvetovanja o tej temi, ki je bilo enajst let prej v Cosenzi.¹⁰¹ Vendarle pa je bilo kulturno ozračje v Italiji leta 1998

⁹⁷ Na posvetovanju v Teramu, ki je bilo 23. in 24. marca 1998, je Enzo Collotti dejal: »Izkušnja, ki sem jo dobil na srečanjih v Ferramontiju, potrjuje plodovitost in pionirski značaj, ki se lahko razširi na podobne pobude, s katerimi bi ponovno osvetlili koščke italijanske stvarnosti v času fašizma, ki so jih raziskovalci zanemarili in so pogosto prikriti tudi samim prebivalcem tistih krajev, ki bi si upravičeno zaslužili atribut 'kraji spomina'. V: I campi di concentramento in Italia. Dall'internamento alla deportazione (2001), str. 12. Glej tudi Walston, Ferramonti si conferma spazio di memoria reale (1992); Vom Konzentrationslager „für feindliche Ausländer“ zur Stiftung „für Völkerfreundschaft“ (2001).

⁹⁸ Scotti, Una lapide italiana nel parco di Kampor (1998); Grande, Dopo 55 anni una lapide ricorda i crimini fascisti nel campo di Arbe (1998). O tem so poročali tudi slovenski časopisi, in sicer *Primorske novice* (19. september in 3. oktober 1998), *Svobodna misel* (9. oktober 1998), *Delo* (7. november 1998), in hrvaški *Novi list* (14. september 1998).

⁹⁹ To je bilo prvič, da so sprejeli takšen ukrep za kraj fašističnega taborišča in je vzradostilo vse, ki so se angažirali pri zaščiti takšnih prizorišč. O mnogih bojih za zaščito prizorišča taborišča Ferramonti pričajo peticije, ki sta jih objavila dnevnik *Il Manifesto* (27. marec 1998) in mesečnik *Shalom* (junij 1999) kakor tudi poslanski vprašanji, ki sta bili postavljeni 27. maja in 17. junija 1998. Glej tudi: Capogreco, Dal campo »per stranieri nemici« alla Fondazione »per l'amicizia tra i popoli« (2000), še posebno str. 79–82. Drug ukrep za zaščito ostankov fašističnega taborišča, in sicer taborišča Visco v Furlaniji, je zahvaljujoč naporom, ki jih je vložil zgodovinar Ferruccio Tassin, leta 2010 sprejela Deželna uprava za kulturne in naravne dobrine Furlanije – Julijske krajine. Glej: Valore storico all'ex lager di Visco. *Il Piccolo/Redazione di Gorizia*, 11. marec 2010.

¹⁰⁰ Posvetovanje, ki je bilo z naslovom I campi di concentramento in Italia: dall'internamento alla deportazione (Koncentracijska taborišča v Italiji : od internacij do deportacij) organizirano na univerzi v Teramu, si je za cilj zastavilo ne le to, da se naredi pregled nad raziskavami v teku, ampak naj bi spodbudilo tudi nove študije, ki bi primerjale fašistične internacije in nacistične deportacije ter »zarezo« ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943.

¹⁰¹ Na posvetovanju v Teramu – ideja zanj je dozorela v okviru »srečanj« v Ferramontiju – je prišlo

drugačno kot tisto leta 1987. Res se je od konca osemdesetih let odnos do zgodovine fašizma in bolj na splošno »način čutenja« Italijanov do vojnih let ter fašistične diktature vedno bolj spreminjal, in sicer pod vplivom dveh dogodkov, ki sta zaznamovala prelomnico med prej in potem: leta 1988 petdesetletnica objave fašističnih protijudovskih zakonov¹⁰² in leta 1989 padec berlinskega zidu.¹⁰³ Ta dogodka sta sicer po različnih a součinkujočih poteh pripeljala k sicer zapoznelemu, a izjemnemu razmahu zanimanja za holokavst (ta je bil razumljen tudi kot »filter za temeljne razprave in spraševanja glede odnosa Italije do lastne identitete in zgodovine«¹⁰⁴), ki se je izoblikoval kot osrednje dogajanje v drugi svetovni vojni in v vsem dvajsetem stoletju.

Vsa zahodna Evropa je holokavst začela razumeti kot ključni element nacionalnih zgodovin in spominov; in prišlo je do tega, da se je ta problem prav ob koncu devetdesetih let množično razširil. Takrat je pozornost javnosti do Auschwitza dosegla »medijski hrup« in »komemorativno obsedenost«.¹⁰⁵ V Italiji – državi, kjer je zavedanje o iztrebljenju Judov pripeljalo do tega, da so se pred kolektivno zavest postavile tudi silovite problematike o nacionalni zgodovini – je obilica raznovrstnih gradiv o holokavstu leta 1997 dosegla vrh, genocid, rasizem in antisemitizem so bili »v središču kulturne, politične in javne razprave«.¹⁰⁶ Tako ni čudno, zakaj sta se v takratni italijanski družbi (močna) zavest o genocidu nad Judi in (plašno) ponovno odkritje fašističnih taborišč – ne samo na ravni raziskovanj, ampak tudi obdelave travme in javne rabe zgodovine – odvijala skorajda hkrati. To je povzročilo, da je senca nacističnega sveta koncentracijskih taborišč »naravno« in seveda tudi težko padla tudi na vse bolj uveljavljajoči se spomin na italijanska taborišča in nemalo pogojevala njihovo razlago.¹⁰⁷

do koristne konfrontacije med nekaterimi »pionirji« raziskav fašističnih taborišč (Simonetta Carolini, Carlo Spartaco Capogreco, Michele Sarfatti) in drugimi raziskovalci, tako akademskimi kot tudi ne (Enzo Collotti, Mario Toscano, Nicola Labanca, Filippo Mazzonis, Luigi Ganapini, Paola Carucci, Liliana Picciotto, Costantino Di Sante, Luciana Rocchi, Valeria Galimi, Pasquale Iuso, Giovanna Boursier, Tristano Matta, Frediano Sessi).

¹⁰² Ob petdesetletnici sprejetja rasnih zakonov iz leta 1938 je v Italiji prišlo do številnih kulturniških pobud in do začetka pomembnih sprememb pri zgodovinopisnih pristopih glede odnosa med fašizmom in Judi. Prišlo je celo do nepredvidene in nepričakovane eksplozije zanimanja za to stvarino ter do novega obdobja študij, ki so izhajale iz razprav o fašizmu, rasizmu in antisemitizmu, in se spojile z razpravami o nacionalni identiteti ter izgradnji države. V: Toscano, *Ebraismo e antiebraismo in Italia. Dal 1948 alla guerra dei sei giorni* (2003), str. 2282–30.

¹⁰³ Propad komunizma in »konec ideologij« je privedel do tega, da se je celotno povojno obdobje zdelo kot dolg epilog druge svetovne vojne in postalo odločilen dejavnik za pretirano rast »teže« spomina in pričevanj. V: Maier, *Un eccesso di memoria? Riflessioni sulla storia, la malinconia e la negazione* (1995); Winter, *The Generation of Memory: Reflections on the 'Memory Boom' in Contemporary Historical Studies* (2007).

¹⁰⁴ Gordon, *Scolpitelo nei cuori* (2013), str. 27.

¹⁰⁵ Traverso, *Storia e memoria. Gli usi politici del passato* (2004); Cole, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Shindler. How History is Bought, Packaged and Sold* (1999).

¹⁰⁶ Gordon, *Scolpitelo nei cuori* (2013), str. 277.

¹⁰⁷ Dejansko je »čistilnik *lagerjeve*« že dalj časa vplival na tolmačenje fašističnih taborišč. Dovolj je ponovno prebrati npr. naslove, s katerimi je leta 1987 tako desno kot levo usmerjen italijanski tisk sprejel prvo italijansko knjigo o fašističnem taborišču (Capogreco, Ferramonti), da se zavemo, kako

Predstava, da so vsa koncentracijska taborišča (konceptualno povezana na arhetip *lagerjev*) »sama po sebi« nemški fenomen, je bila že nekaj časa ukoreninjena v javnem mnenju in medijih. Zdaj pa je – skupaj z »modo rasnih zakonov«, ki se je vse bolj širila v šole, ustanove in informacijska sredstva¹⁰⁸ – to »odkritje« mreže taborišč in krajev internacij, ki so bili razkropljeni po vsej Italiji, »nestrokovnjake« pripeljala do tega, da so neposredno povezali to mrežo in rasno zakonodajo in mislili, da so bila fašistična taborišča ustanovljena le za Jude.¹⁰⁹ Po drugi strani pa so – potem ko so s težavo sprejeli dejstvo, da so bila koncentracijska taborišča tudi v njihovi državi – Italijani pogosto težili k temu, da so bolj poudarjali »zasluge« (zlasti to, kar ta taborišča v primerjavi z nacističnimi *lagerji* »niso bila«) kot razumeli njihove posebnosti.

Če posplošim, »definicija fašizma in njegovih produktov (koncentracijska taborišča, preganjanja Judov, splošna represija) tako ni bila narejena v odnosu do tega, kar se je zgodilo, ampak v odnosu do tega, česar se ni zgodilo.«¹¹⁰ In dogajanje v nekaterih taboriščih, s katerimi je na jugu Italije upravljalo notranje ministrstvo, kot npr. Ferramonti v Kampanji, je bilo zaradi popačenja različnih motivov (zaradi geografsko-kronološkega in politično-vojaškega razporeda po 8. septembru 1943 ni prišlo do deportacije tam interniranih Judov) privilegiran teren poenostavljenih interpretacij, ki so hvalile »taborišča na italijanski način«; to je pogosto zapletenost tega zgodovinskega dogajanja spremenilo v samotolažilno pripoved o »dobroti« fašistične internacije.¹¹¹

Izumetnična ideja o »dobrem« koncentracijskem taborišču, ki je prevladala namesto tega, da bi dajali prednost odgovornemu, čeprav zapoznelemu priznanju zgodovinskega dejstva, da je tudi Italija preganjala manjšine in politične nasprotnike, se je končala z razmišljanjem, da je fašizem »humano« ustanavljal »ne *lagerje*«. ¹¹² In v šolah, kjer so tem pogledom pogosto prisluhnil, se je končalo tako, da so se razširila sporočila, ki so – namesto da bi spodbudila odprto razmišljanje o problematikah

noben recenzent ni bil sposoben pisati o knjigi, ne da bi pri tem čutil potrebo, da omeni besedi *lager* ali »uničevalno taborišče«. Glej: Un lager per ebrei, ma all'italiana (Lager za Jude, a na italijanski način, *Il Giorno*, 17. maj 1987), Così l'Italia «importò» i lager (Tako je Italija »uvozila« lagerje, *L'Unità*, 25. maj 1987), Il lager della «buona sorte» (»Srečen« lager, *Il Giornale*, 16. junij 1987), Un lager dal volto umano (Lager s človeškim obrazom, *Il Messaggero*, 10. julij 1987), Il lager della salvezza (Lager rešitve, *La Nazione*, 26. avgust 1987), Una felice eccezione nei lager di sterminio (Srečna izjema med uničevalnimi taborišči, *Il Manifesto*, 10. december 1987).

¹⁰⁸ Alberto Cavaglion je zapisal, da je bila moda rasnih zakonov (to je njegova definicija) takrat podprta z »obračunom sil, kakršnega dotlej še ni bilo«, in je dozorela »preveč nepričakovano, da bi se lahko izognila pritisku političnega dogajanja«. V: *L'Italia della razza s'è desta* (2002). Tudi v: *Ebrei senza saperlo* (2002), str. 39–49.

¹⁰⁹ Tako se je lahko zgodilo (npr. v Campobassu 30. novembra 1999, ob prvi javni pobudi o taboriščih v Moliseju, v katerih je bilo veliko število Romov), da so na posvetovanja povabili Združenje judovskih skupnosti in na njih razpravljali o protijudovskih zakonih, niso pa razpravljali o Romih, niti tja niso povabili njihovih predstavnikov.

¹¹⁰ Grande, *La ricostruzione «in positivo» di un'esperienza di internamento: il campo di Ferramonti*, str. 149.

¹¹¹ Npr. Nunnari, *Un lager per ebrei, ma all'italiana* (1987).

¹¹² Capogreco, *Il campo di concentramento di Campagna e l'internamento fascista nel Meridione* (2004); Grande, *La ricostruzione «in positivo» di un'esperienza di internamento*, str. 149.

diktature in zatiranja – žal povečala sposobnost, ki je značilna za mlade, da poenostavljajo stvarnost in ustvarijo lahke stereotipe. Skratka, ta ideja je mlade navedla k temu, da so iz razmišljanja izganjali, namesto da bi razumeli, tragedijo naše (italijanske) zgodovine in nezavedno ponovno sprožili mit o »dobrem Italijanu«, za katerega se je v osemdesetih letih že zdelo, da je presežen.¹¹³

Vendar pa se je tudi v drugi polovici devetdesetih let raziskava o fašističnih taboriških nadaljevala in objavljena so bila številna dela in poglobitve te problematike. Študije so vedno bolj poudarjale – tudi, ko so temeljile na lokalni ali deželni dimenziji – kompleksnost vprašanj, ki so povezana z internacijami med letoma 1940 in 1943 in tistimi med letoma 1943 in 1945 ter taborišči v kolonijah; in vedno bolj poudarjale – kljub razširjeni težnji, da bi snov vključili v »holokavsto-centrični« oris¹¹⁴ – obstoj in številčno premoč internacije in preganjanja Slovanov v monarho-fašistični Italiji. Takrat so bile objavljene podrobne raziskave o taboriških »za Slované«, in sicer taboriških Gonars,¹¹⁵ Melada/Molat,¹¹⁶ Renicci,¹¹⁷ Visco¹¹⁸ in Arbe/Rab¹¹⁹, kot tudi dela o fašistični okupaciji Slovenije.¹²⁰ Poleg tega so izšle študije o Judih v pokrajinah Bolzano, Trento in Belluno,¹²¹ o konfinaciji in internacijah v Basilicati,¹²² o internaciji v obdobju Italijanske socialne republike v Grossetanu,¹²³ o internacijah v Umbriji v obdobju med letoma 1940 in 1943,¹²⁴ o internacijah v Pokrajini Ascolano do leta 1944,¹²⁵ o »rasnih zakonih« in internacijah v Toskani¹²⁶ in v Apuliji¹²⁷ med letoma 1938 in 1943. Naj poleg tega spomnim, da je v tem času prišlo do prvega splošnega priznanja o internacijah v monarho-fašistični Italiji¹²⁸ in do nekaterih zgodovinsko-socioloških razmišljanj o že končanem delu tako na področju

¹¹³ Capogreco, *Dalla memoria al futuro* (2010) (zlasti str. 47–48, 54–55).

¹¹⁴ Mislim na nagnjenje zlasti »laikov«, a ne samo njih, da fašistična taborišča bolj vzporejajo z *lagerji*, z Judi in holokavstom, kot pa z Mussolinijevo diktaturo, fašističnim totalitarnim načrtom in njegovimi specifičnimi oblikami represije/internacije. Kot opaža Francesco Germinario, je v študijah o fašizmu, ki so se izvajale po letu 1988, zelo razširjena in tudi zavajajoča težnja, da se fašistični antisemitizem projicira (in v našem primeru, zaradi neposredne bližine tudi internacija, ki ne zadeva samo Judov) »na položaj, s katerega je mogoče videti Auschwitz in nacistični uničujoč načrt holokavsta«. *Fascismo e antisemitismo, Progetto razziale e ideologia totalitaria* (2009), str. XI).

¹¹⁵ Pahor Verri, *Oltre il filo: storia del campo di internamento di Gonars* (1996).

¹¹⁶ Spazzali, *Il campo di concentramento dell'isola di Melada* (Molat) (1996).

¹¹⁷ Capogreco, Renicci. *Un campo di concentramento in riva al Tevere* (1998).

¹¹⁸ Tassin, *Sul confine dell'Impero* (1998).

¹¹⁹ Kovačič, *Kampor 1942–1943* (1998); Ferenc, *Rab-Arbe-Arbissima* (2000).

¹²⁰ Cuzzi, *L'occupazione italiana della Slovenia* (1998); Ferenc, »Premalo se ubija« (1999).

¹²¹ Villani, *Ebrei fra leggi razziste e deportazioni nelle province di Bolzano, Trento e Belluno* (1996).

¹²² Reale, *Confinamento politico e concentramento di internati civili in Basilicata* (1996).

¹²³ *La persecuzione degli ebrei nella provincia di Grosseto* (1996).

¹²⁴ Monacchia, *L'internamento in Umbria* (1998).

¹²⁵ Di Sante, *L'internamento civile nell'Ascolano e il campo di concentramento di Servigliano* (1998).

¹²⁶ Razza e fascismo. *La persecuzione contro gli ebrei in Toscana* (1999).

¹²⁷ Leuzzi, Pansini, Terzulli, *Fascismo e leggi razziali in Puglia* (1999).

¹²⁸ Capogreco, *Per una storia dell'internamento civile nell'Italia fascista*.

zgodovino pisja kot zaščite prizorišč dogajanja.¹²⁹ Vendar pa po drugi strani dejstvo, da so raziskave jasno pokazale na kompleksno in le malo stereotipno dogajanje, podpornikom teze o »dobroti« italijanskih taborišč ni vzelo poguma.¹³⁰ Do tega je prišlo tudi zato, ker so to gledanje na splošno podpirali tudi Judje, ki so bili internirani v Italiji:¹³¹ ker so pobegnili pred holokavstom »zahvaljujoč« tej internaciji, so ohranjali naklonjenost do fašistične Italije, ne da bi vendar uspeli razločiti med protijudovsko politiki kraljeve vlade in tiste v Salojski republiki.¹³²

Drugačen odnos pa so nasprotno imeli nekdanji interniranci, ki niso bili Judje (npr. jugoslovanski in grški), ki so bili internirani v Italiji ali pa v taboriščih, postavljenih na območju njihove države. Ti so jo doživljali kot pravo deportacijo in se je spominjali kot žalostno kalvarijo.¹³³ Med najhujšimi vojnimi zločini, ki jih je Italija zagrešila na Balkanu, so bili prav tisti povezani s politikami internacije, ki so pogosto prekršile zaščito, ki jo civilnim internancem zagotavljajo Haške konvencije.¹³⁴ Filippo Mazzonis je imel prav, ko je pokazal na taborišča kot na »konkretni vidik in med najbolj očitnimi ter moralno najbolj odvratnimi med zatiralno in represivno razsežnostjo fašističnega totalitarizma«, ¹³⁵ saj je prišlo do popolne samovolje sistema »vzporedne internacije«, ki je bil v Italiji vzpostavljen v letih 1941 in 1942 in v katerem je bila umrljivost internirancev včasih tudi 19 odstotna.¹³⁶

Vendarle pa je nepravilno in zavajajoče to ravnanje v italijanskih koncentracijskih taboriščih opredeliti kot »genocid« ali poimenovati jih *lager*, kot se to pogosto do-

¹²⁹ Grande, La ricostruzione »in positivo« di un'esperienza di internamento: il campo di Ferramonti; Walston, History and Memory of the Italian concentration camps (1997); Saletti, Memorie che emergono, memorie che configurano (2000), zlasti str. 125–131.

¹³⁰ Med številnimi deli npr. Maggio, Gli Ebrei a Campagna. Piccole storie di grande umanità (1996). Razen redkih izjem je bil spomin na taborišče v Kampaji vedno strukturiran na »dobroti« in »človekoljubnih delih«, ki jih je internancem nudil tamkajšnji škof Giuseppe Maria Palatucci, ki je bil stric kvestorja na Reki Giovanni Palatucci. Na razpolago sicer nimamo točnih podatkov, skupaj naj bi rešila, kar novejša razkrivanje zanikajo od pet do šest tisoč Judov. V: Giovanni Palatucci. La scelta, le differenze; Coslovich, Giovanni Palatucci. Una Giusta Memoria (2008); http://en.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Palatucci. (27. 11. 2014)

¹³¹ Npr. Caracciolo, Gli ebrei e l'Italia durante la guerra (1986).

¹³² Kot omenja Liliana Picciotto, se je ta njihova simpatija velikokrat spremenila v »nekritično in pretirano hvalo, brez razlikovanja med obnašanjem ljudstva in ravnanjem oblasti«. V: Il Libro della Memoria, str. 855. Glej tudi: Capogreco, Fašistična taborišča, str. 80–84.

¹³³ Npr. Pričanje nekdanjega prefekta na Krfu Evangelosa Averoff-Tossizze, ki so ga fašisti internirali v taborišče Ferramonti (Capogreco, Fašistična taborišča, str. 147–148). Jugoslovanski veterani iz fašističnega taborišča na Molatu so že leta 1992 po pravni poti (preko odvetniške pisarne Škrbec na Reki) od Italije zahtevali, da jim poplača odškodnino za škodo, ki so jo utrpeli z internacijo. O politiki spomina v povojni Italiji in vprašanju »vzhodne meje« v: Baskar, »That most beautiful part of Italy«: memories of Fascist empire-building in the Adriatic (2010).

¹³⁴ Burgwyn, L'impero sull'Adriatico. Mussolini e la conquista della Jugoslavia (2006), str. 363, 356, 357; Rodogno, Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (2000), str. 314, 400–410; Sala, Guerra e amministrazione in Jugoslavia 1941–1943 (1990/1991).

¹³⁵ Izjava Filippa Mazzonisa na posvetovanju v Teramu leta 1998.

¹³⁶ Capogreco, fašistična taborišča, str. 133–145, 223–240. Naj spomnim, da je v fašističnem taborišču na Rabu zaradi lakote in pomanjkanja umrlo 1435 civilistov od 7541, kolikor jih je bilo tam interniranih.

gaja v poljudnih objavah.¹³⁷ Še bolj neprimerno pa jih je definirati kot »uničevalna taborišča«.¹³⁸ In to ne zaradi tega, ker se samo po sebi ne sme primerjati represivnega aparata in fašistična koncentracijska taborišča z nacističnimi; toda primerjave so koristne samo pod pogojem, če se uporabijo za »poudarjanja razlik in ne samo z instrumentalnim namenom, da bi poudarjali dvomljive afinitete«.¹³⁹ In če hočemo doumeti dejansko raven »razlik« in podobnosti – ki so zagotovo bile tudi na tem področju – med Italijo in Nemčijo, se moramo bolj osredotočiti na trideseta in ne na štirideseta leta preteklega stoletja. Kot je pokazalo zgodovinopisje, je v prvih letih nacističnega režima zares prišlo do znatnega procesa vzajemnega pretoka s fašizmom glede tehnik represije in koncepta preventive: sprva je bila to izmenjava, ki je šla od Italije k Nemčiji, nato pa je bilo obratno.¹⁴⁰ Sčasoma je namreč »nacistični šolar več kot presegel fašističnega učitelja. Gre za *imprinting*, ki je ostal nespremenjen v vsem časovnem krogu fašistične avanture – vse do tega, da je do njegovega največjega poveličevanja prišlo v Italijanski socialni republiki – in je v kritičnih trenutkih odločno razumljen kot znak lojalnosti in zvestobe ter je bojvnike pripravil na poslušno izvajanje ukazov, ki so pomenili kršenje temeljnih človekovih pravic. Do tega je prihajalo s prakso genocida v Kirenaiki v začetku tridesetih let, protigverilskimi operacijami v času vojne v Etiopiji in italijanskimi vojnimi zločini na Balkanu.«¹⁴¹

Zato nihče ne more zanikati fašizmu njegovega »krvnega prvorojenstva«.¹⁴² A če hočemo razumeti pravo bistvo fašističnih koncentracijskih taborišč, moramo gledati na Ventotene in ne na Auschwitz. Treba se je zavedati tesne povezave med Mussolinijevimi taborišči (sicer ob zavedanju pomembnih razlik med enim taboriščem in drugim, med dvema »sistemoma« internacij civilistov, ki jih je monarho-fašistična Italija uporabljala med zadnjo svetovno vojno¹⁴³) in policijsko konfinacijo ter »filozofijo«, ki jo je navdihnili: torej z »avtarkičnim« represivno-koncentracijskim modelom, ki je bil dolgo časa slabo proučen in ocenjen, ki je bil uveden leta 1926 in je za Italijo pomenil ključni prehod k vzpostavitvi diktature in rušitvi pravne države. Pogubnosti konfinacije – administrativnega ukrepa »preventive«, ki je temeljila na mistifikaciji in prevari, a z majhnim fizičnim nasiljem – se je dobro zavedal Primo Levi.¹⁴⁴ Kot

¹³⁷ Npr. Gallucci, *I lager in Italia* (2002); Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji*. *Konclogor Molat* (2004); Kersevan, *Lager italiani* (2008).

¹³⁸ Mislim, da je treba razmisliti o naslovu (*Campo di sterminio fascista: l'isola di Arbe*, Fašistično uničevalno taborišče: otok Rab), ki ga je ANPI (Associazione nazionale dei partigiani italiani, Državno združenje italijanskih partizanov) izbal za italijansko izdajo avtobiografske knjige Franca Potočnika o Rabu. Slovenski naslov knjige, ki je izšla leta 1975, je bolj primeren: *Koncentracijsko taborišče Rab*.

¹³⁹ Cavaglion, *Nati con la libertà* (2012), str. 121.

¹⁴⁰ Poesio, *Il confino fascista. L'arma silenziosa del regime* (2011); Reichardt, *Faschistische Kampfbründe. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA* (2002).

¹⁴¹ Gozzini, *L'antifascismo e i suoi nemici* (2006), str. 83.

¹⁴² Gozzini, *La pratica dello sterminio nel fascismo italiano* (2006).

¹⁴³ Glej op. 76.

¹⁴⁴ Primo Levi je napisal, da se »različni fašistični režimi med seboj razlikujejo glede na to, ali sta pri njih prevladala goljufija ali nasilje. Italijanski fašizem, ki je bil prvi v Evropi in z mnogih vidikov pionirski, je na osnovi relativno manj krvave represije zgradil orjaško zgradbo goljufij in zavanja (tisti,

ga je zasnoval načelnik policije Arturo Bocchini, cilj konfinacije ni bil nasilje in teror, ampak »preprosto« to, da se konfiniranca oddalji od njegovega normalnega življenja: da »bi izgubil svoje življenje, se izčrpal in oslabil«. To je že v tridesetih letih zabeležil Guido Lodovico Luzzatto, ki je v konfinaciji ugotavljal primer najbolj prekanjene represije, ki jo je po nalogu diktatorja ukazal Bocchini.¹⁴⁵

Tudi internacije v taborišča, ki jih je upravljalo notranje ministrstvo (tudi te je po vzoru konfinacijskih kolonij organiziral Arturo Bocchini) so nasprotnike režima in nezaželeno privedle do tega, da so, tako kot v konfinaciji, »izgubili svoje življenje«. ¹⁴⁶ In najnovejše primerjalne študije, kot je tista temeljna, ki jo je naredila Camilla Poesio, kažejo na to, kako sta uničenje pravne države in rojstvo sistemov koncentracijskih taborišč – tako v Italiji kot v Nemčiji – imela korenine prav v preventivno-represivnih sistemih, kot sta bila fašistična konfinacija in nacistični *Schutzhaft*: sprejeti administrativne ukrepe, ki so diktaturam omogočile, da so iz igre izključili politične nasprotnike, ne da bi pri tem morali pripraviti kakršnokoli obtožnico, obrambo, obsodbo ali dati gotovost glede dolžine zapore.¹⁴⁷

Za presojo fašističnih taborišč je torej treba razmisliti zlasti o značilnostih fašistične diktature. Za obdobje monarhičnega fašizma je še posebej treba imeti jasen pogled na sistem »skrajne« situacije internacij, ki so bile uvedene na Balkanu (»vzporedni« sistem, s kateri je upravljala Italijanska kraljeva vojska), in tistega, ki je bil izveden (v okviru »pravno urejenega sistema«, s katerim je upravljalo notranje ministrstva) v južni Italiji. Zavedati se je treba, da se številni Judje, ki so bili leta 1940 internirani v južno Italijo, po 8. septembru niso rešili pred nacističnimi deportacijami predvsem zaradi »dobrote« taborišč ali fašizma,¹⁴⁸ niti zaradi ljudske solidarnosti, ki je sicer bila pomembna, in to ne samo na Jugu.¹⁴⁹ In treba se je tudi zavedati dejstva, da se

ki je študiral v času fašizma, ima na to žgoč spomin), učinki katerega trajajo še danes. Nacionalsocializem, ki je poznal bogato italijansko izkušnjo (...), je vse od začetka ciljal na nasilje in ponovno odkril koncentracijska taborišča, staro suženjsko ustanovo, 'instrumentum regni', obdarjeno s terorističnim potencialom, ki jo je zahtevala, in je nadaljeval po tej poti z neverjetno hitrostjo in doslednostjo. Levi, *Testimone dell'Olocausto* (1975).

¹⁴⁵ Guido Lodovico Luzzatto (1903–1990), književnik in umetnostni kritik, vse od začetka režima protifašist in sin enega od redkih univerzitetnih učiteljev, ki niso prisegli zvestobe diktaturi, je poudaril, kako je Arturo Bocchini, resnični Mussolinijev Fouché, znal mojstrsko odmerjati višino kazni – glede na primernost in učinkovitost zastraševanja posameznika in skupnosti, ne da bi pri tem uporabil fizično nasilje. Ponašal se je s tem, da je »povzročil najmanjše mogoče zlo, ki je bilo potrebno za neusmiljeno zatiranje«. Zares je Bocchini v režimu »protislovij, nepravilnosti in primitivnega barbarstva« uveljavil drastične policijske metode, a odpravil krutosti, ki so bile odvečne ali nekoristne. V: Luzzatto, Bocchini il »Fouché« di Mussolini (objavljeno v: *Scritti politici. Socialismo, antifascismo*, str. 169–171).

¹⁴⁶ Capogreco, *Fašistična taborišča*, str. 27–29.

¹⁴⁷ Poesio, *Il confino fascista. L'arma silenziosa del regime*.

¹⁴⁸ V drugi polovici leta 1943 so Zavezniki zavzeli južni del Italije in osvobodili tam internirane Jude, preden so jih zajeli Nemci in poslali v uničevalna taborišča. To so zgodovinska dejstva, medtem ko je precej razširjena zgodba, da internirani Judje niso bili deportirani zaradi »dobrote« prebivalcev južne Italije. Npr. Corbisiero, *Storia e memoria dell'internamento ebraico a Campagna* (1999), str. 126.

¹⁴⁹ Številne primeri nesebične solidarnosti, ki so jo lokalni prebivalci izražali internirancem, dokazujejo tudi raziskave o taboriščih in krajih internacije v osrednji in severni Italiji. Kot primer: Tagini, *Le poche cose. Gli internati nella provincia di Vicenza* (2006); Mazzoni, Maggioli, *Con foglio di via*.

ne more pripisati *tout-court* »uničevalni izbiri« fašizma objektivnega dejstva, da so v fašističnih taboriščih na Balkanu – »najbolj strahotnem primeru zlorabe proti človekovemu življenju in kršitve civilizacijskih pravil«¹⁵⁰ – številni civilisti umrli zaradi lakote in pomanjkanja. Tudi zaradi tega ne, ker ta izbira ni bila nikoli dokumentirana niti za salojski fašizem, ki je vendarle povezan »vsaj z bližino sence, ki jo meče Auschwitz«.¹⁵¹

Zagotovo je v povojni Italiji – medtem ko je dramatična teža Auschwitza »spremenila čustvovanja in kriterije presoje in uveljavila ta simbolični kraj kot edino in absolutno merilo primerjave«¹⁵² – sleparsko nasilje konfinacije, »tihega orožja režima«, bilo odstranjeno ali še bolj banalizirano pod vplivom nepremišljene etikete o »letovišču«.¹⁵³ Ponavljajoča odstranitev je za republiko, rojeno na odporištvo, bila tudi izgubljena priložnost na vzgojni ravni.¹⁵⁴ Kajti študij in poznavanje instrumenta konfinacije bi bila lahko temeljna za to, da bi mladi razumeli bistvo diktature; in da bi vsem postal jasen preiganjavski značaj, ki ga je fašistična internacija seveda imela: to velja tudi za »dobra taborišča« notranjega ministrstva in je onkraj določene znosnosti, ki je lahko urejala notranje življenje, ali osebne človečnosti kakšnega od njihovih upravnikov.¹⁵⁵

Spomin na taborišče ob prelomu tisočletja

V prvih letih enaindvajsetega stoletja so izšla nova specifična dela¹⁵⁶ in tudi tista »kontekstualna«,¹⁵⁷ medtem ko so v zgodovinskih slovarjih prvič bila objavljena tudi

Storie di internamento in Valmarecchia (2009); Pizzuti, Vite di carta. Storie di ebrei stranieri internati dal fascismo (2010); Balboni, Il salvataggio degli ebrei internati a Finale Emilia (2012). Glej tudi: Voigt, Villa Emma. Ragazzi ebrei in fuga (2001).

¹⁵⁰ Burgwyn, L'impero sull'Adriatico. Mussolini e la conquista della Jugoslavia (2006), str. 359.

¹⁵¹ Germinario, Fascismo e antisemitismo, Progetto razziale e ideologia totalitaria, str. VIII.

¹⁵² Sarfatti, »Il volume «1938. Le leggi contro gli ebrei (1989), str. 53, 54.

¹⁵³ Npr. Corvisieri, La villeggiatura di Mussolini (2004).

¹⁵⁴ V Italiji je bilo šele z odlokom ministra za izobraževanje št. 628 z dne 4. novembra 1996, ki je veljal za šolsko leto 1996/97, določeno, da se v višje razrede osnovne šole (scuole superiori) v zadnjem letu osnovne šole mora poučevati zgodovina dvajsetega stoletja. Državlanska vzgoja je bila v šole kot samostojen predmet uvedena leta 1958, a njen pomen nikoli ni bil velik. V: Silvani, L'insegnamento della Storia contemporanea nelle scuole italiane: problemi e riflessioni (2005).

¹⁵⁵ O ravnanju osebja taborišč in življenju v fašističnih taboriščih, s katerimi je upravljalo notranje ministrstvo, v: Voigt, Il rifugio precario, 1. del, str. 51–82.

¹⁵⁶ Leta 2001 in 2002 so izšli: Trinca, Monigo: un campo di concentramento per slavi a Treviso; Angelini, Guidi, Lemmi, L'orizzonte chiuso. L'internamento ebraico a Castelnuovo di Garfagnana; Fazzi, Lucca. Poleg teh sta izšli še naslednji, že navedeni deli: Capogreco, Una storia rimossa dell'Italia fascista; I campi di concentramento in Italia (s prispevki Paole Carucci, Nicole Labance, Michela Sarfatti, Carla Spartaca Capogreca, Marie Toscana, Simonette Carolini, Giovanna Boursier, Costantina Di Santeja, Valerie Galimi, Pasquale Iuse, Enza Collottija, Luigija Ganapinija, Marca Coslovicha, Tristana Matte in Frediana Sessija).

¹⁵⁷ Npr. Labanca, Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana (2002); Toscano, Ebraismo e antisemitismo in Italia. Dal 1848 ai nostri giorni.

gesla o fašistični internaciji.¹⁵⁸ Poleg tega so na nekaterih posvetovanjih zgodovinarjev italijanski »sistem koncentracijskih taborišč« prvič primerjali s tistim v drugih totalitarnih ali kolaboracionističnih državah.¹⁵⁹ Kar zadeva ponovno odkritje krajev taborišč, je do prvega res bolj boječega uradnega obiska jugoslovanskega sakrarija v Gonarsu prišlo 24. februarja 2000, in sicer atašeja predsednika Italijanske republike Carla Azeglia Ciampija. To je bil morda najbolj pomenljiv trenutek previdnega uradnega »plačila carine« fašističnih taborišč.¹⁶⁰ Ti pravkar navedeni kulturno politični dogodki in »prehodi« so se med seboj precej razlikovali; a so kakorkoli kazali na to, kako zgodovina in spomin italijanskih koncentracijskih taborišč vse bolj dosegata raven polnega institucionalnega in akademskega prepoznanja. Raven, na katero bodo prišli leto dni kasneje – ob dvajsetletnici objave rezultatov prve raziskave – zahvaljujoč nadaljnjemu napredku zgodovino in soodnosnemu razvoju pozornosti oblasti in družbene zavesti.¹⁶¹

Ta napredek je sodil v okvir bolj splošne in težke poti sprejemanja vednosti in odgovornosti o nacifašistični preteklosti in o zločinih, ki jih je v tistih časih zagrešila italijanska družba.¹⁶² Pot, ki je imela ključne momente v soočenju z narodi nekdanje Jugoslavije. Na začetku je prišlo do konstruktivnega dialoga s sosednjo Slovenijo, državo, s katero je Italija leta 1993 ustanovila medvladno kulturno-zgodovinsko komisijo, ki je pomenila veliko priložnost za kritično presojo skupne preteklosti.¹⁶³ Do pomembnega trenutka je na tej poti prišlo 11. novembra 1998 s priznanjem odgovornosti za fašistična taborišča, ki ga je izrekel italijanski veleposlanik v Ljubljani Massimo Spinetti. Stališče, ki je – v ozračju obojestranskega zaupanja, ki se je uspelo razvneti – služilo tudi za »deblokado« dela komisije, ki je že nekaj časa pešalo.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Kot primer naj navedem Dizionario della Resistenza (2001); Dizionario del fascismo (2002).

¹⁵⁹ To se nanaša na posvetovanje Indésiderables - Indesiderabili. Les camps de la France de Vichy et de l'Italie fasciste (Nezaželjeni. Taborišča vichyjske Francije in fašistične Italije), ki je bilo 23. in 24. marca 2001 v Veroni (razprave so izšle v reviji *Chroniques allemandes*, št. 12, 2008) in na posvetovanje Totalitarismo, Lager e modernità (Totalitarizem, lagerji in modernost), ki je bilo od 29. novembra do 1. decembra 2001 v Genovi (razprave so izšle leta 2002 v: Lager, totalitarismo, modernità).

¹⁶⁰ V: Del Mondo, Omaggio alle vittime slovene e croate (2000). Admiral Sergio Biraghi, vojaški svetovalec predsednika Italijanske republike Carla Azeglia Ciampija, je takrat uradno obiskal sakrarij v Gonarsu, ki je v bližini mestnega pokopališča. Sakrarij je delo kiparja Miodraga Živkovića in je bil odkrit 10. decembra 1973. V njem je pokopanih 453 trupel jugoslovanskih internirancev in drugih padlih ter pogrešanih v severovzhodni Italiji med drugo svetovno vojno.

¹⁶¹ Leta 2003 sta izšli dve novi deli o taboriščih, in sicer: Terzulli, La casa rossa. Un campo di concentramento ad Alberobello; Kersevan, Un campo di concentramento fascista. Gonars 1942-1943. Izšli sta tudi »splošna« temeljna študija Davida Rodogna Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa, ter razširjeni ponatis dela Carla Spartaca Capogreca iz leta 1998 Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere.

¹⁶² V tistih letih je prišlo do ponovnega odkritja nacističnih pomorov v Italiji (naj spomnim na leta 1997 izšli študiji Paola Pezzina Anatomia di un massacro. Controversia sopra una strage tedesca, in Lutz Klinkhammerja Stragi naziste in Italia); do »razdeljenega spomina«, do »omare sramote, do »smrti domovine« in do dolgega »spominskega potovanja« predsednika Ciampija po simboličnih krajih nacionalne identitete.

¹⁶³ Kacin Wohinz, La Commissione italo-slovena alla ricerca di un passato comune (2011).

¹⁶⁴ Veleposlanik Spinetti (v razpravo je posegel v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani

Dve leti kasneje je Slovensko-italijanska kulturno-zgodovinska komisija zaključila svoje občutljivo delo s končnim poročilom, ki je bilo ratificirano 25. julija 2000 v Kopru.¹⁶⁵

Hkrati so 20. julija 2000 v Italiji sprejeli zakon št. 211 (zakon Colombo-De Luca), s katerim je italijanski parlament za »dan spomina« določil 27. januar, obletnico osvoboditve uničevalnega taborišča Auschwitz.¹⁶⁶ Besedilo zakona in tudi datum, ki je bil izbran za spomin na žrtve holokavsta, sta takrat vzbudila nekaj zmedenosti (in jo vzbujata še danes¹⁶⁷), ki je vezana predvsem na »opustitev« italijanskih zgodovinskih odgovornosti, na specifično delo zgodovinarjev, in bolj na splošno, na »javno rabo zgodovine v času, ki ga označuje senzacionalistični pogled na preteklost«.¹⁶⁸ Ne moremo zanikati, da se je po sprejemu zakona št. 211 za politike spominov in za državljanski koledar naše države začelo novo obdobje. A to je druga zgodba.

Če se vrnem k temi tega pisanja, je jasno, da so leta 2004 – zahvaljujoč nadaljnjim raziskovalnim dosežkom¹⁶⁹ in drugim institucionalnim¹⁷⁰ in kulturnim po-

na predstaviti Capogrecove knjige o Reniciju, na kateri so bili številni slovenski in italijanski zgodovinarji ter nekateri ugledni nekdani interniranci, med njimi Anton Vratuša, Stojan Pretnar in Milan Osredkar) je takrat odločno izjavil, da je »raziskovanje zgodovinske resnice temelj za dobre odnose med sosednjimi narodi«. O pomenu tega srečanja, ki je bilo veliko več kot le preprosta predstavitev knjige, v: Dežman, Udomačimo smrt (1998); Kacin-Wohinc, In occasione della presentazione di un libro (1999).

¹⁶⁵ Slovensko-Italijanski odnosi 1880–1956 (2001).

¹⁶⁶ <http://www.camera.it/parlam/leggi/002111.htm>: zakon št. 211 z dne 20. julija (osnovanje »Dneva spomina« v spomin na iztrebitev in preganjanje judovskega ljudstva ter vojaških in političnih deportirancev v nacistična taborišča), objavljen v *Gazzetta Ufficiale*, št. 177, 31. julij 2000.

¹⁶⁷ Glede »državlanskega kulta« holokavsta, ki se kaže v javnih komemoracijah, ki so medijsko podprte in institucionalizirane kot »dan spomina«, je bilo, kot sem že omenil, veliko pomislekov. Tako npr. Enzo Traverso kritizira dejstvo, da je »obveznost spominjati se« postala »konformistični retorični diskurz, ki se izvaja kot ceremonija« (La fine della modernità ebraica. Dalla critica al potere, str. 45). Glej tudi Levis Sullam, 27 gennaio, la memoria non è data (2003); Rossi-Doria, Invocazioni della memoria e ragioni della storia (2005).

¹⁶⁸ Bidussa, Dopo l'ultimo testimone (2009), str. 9.

¹⁶⁹ Leta 2004 so izšla (po kronološkem vrstnem redu) naslednja dela: Capogreco, I campi del duce; Borruso, L' Africa al confino. La deportazione etiopica in Italia; Dall'internamento alla libertà. Il campo di concentramento di Colfiorito; Osti Guerrazzi, Poliziotti. I direttori dei campi di concentramento italiani; Finzi, La vita di un campo di concentramento fascista. Ribelli sloveni nel querceto di Renicci-Anghiari; Gombač, Mattiussi, La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani. O preganjanju Slovencev in Hrvatov je v tem letu izšla tudi knjiga: Perini, Battaglioni speciali 1940–1945, o »najboljšem« človeku v taboriščih notranjega ministrstva pa knjiga Parente, Festa, Giovanni Palatucci. La scelta, le differenze.

¹⁷⁰ Predsednik poslanske zbornice Pier Ferdinando Casini je 12. marca 2004 obiskal sakrarij v Gonarsu. 15. marca je bilo – s sklicevanjem na pravkar objavljene raziskovalne rezultate (Capogreco, I campi del duce; Focardi, Klinkhammer, La questione dei criminali di guerra italiani e una Commissione d'inchiesta dimenticata) – obrambnemu ministru postavljeno poslansko vprašanje, naj razjasni, ali je bila vlada obveščena o tem, »koliko domnevnih odgovornih za te zločine je bilo izročenih sodiščem in ali so sodišča in to katera proti njim vodila procese«. (Poslanska zbornica, 14. sklic, poslansko vprašanje Guida Carlja, št. 3/03176, 438. zasedanje, 15. marec 2004).

13. aprila 2004 je sprejem zakona št. 92 (<http://www.camera.it/parlam/leggi/040921.htm>: zakon št. 92 z dne 30. marca 2004, n. 92, objavljen v: *Gazzetta Ufficiale*, št. 86, 13. april 2004) o »Dnevu spomina na žrtve fojb, eksodusa iz Dalmacije in Julijske krajine ter dogajanj na vzhodni meji in dodelitvi priznanja sorodnikom infojbirancev« v Italiji sprožil naslednjo pomembno etapo v »sezoni« spominskih zakonov.

budam¹⁷¹ – pridobitve zgodovini fašističnih taborišč za državljansko in kulturno prtljago nacije dosegle in presegle »točko, od katere ni povratka nazaj«.

Remo Bodei je zapisal: »Pozaba ni samo ena oblika *damnatio memoriae* in amnezije – amnestije preteklosti. Ne vsebuje samo efektivnega in simboličnega »brisanja« imen, podatkov in okoliščin, kot so to delali na rimskih epitafih, in ne na čistem in enostavnem odvzemu spominov. Odvisna je tudi v pozitivnem pomenu od zmanjšanja tistih energij, ki (aktivno) oblikujejo in spodbujajo ter (pasivno) podpirajo in ohranjajo zgodovinski spomin in občutek pripadnosti neki skupnosti. Gre za ustanove, navade, ponovitve in kolektivne šoke kakor tudi za kapilarne oblike in skoraj nevidne indoktrinacije ter zapovedi vrednostnih lestvic.¹⁷²

Ti Bodeievi koncepti o »amneziji-amnestiji« preteklosti in »promociji« spomina, ki so se pojavili v devetdesetih letih – na nas danes, po dvajsetletju truda za to, da bi razbili zid pozabe o fašističnih taboriščih, in po štirinajstih letih, ki so pretekla po osnovanju »Dneva spomina« – ko jih ponovno preberemo, resnično naredijo vtis zaradi učinkovitosti in aktualnosti njihove vsebine. In to tudi zaradi tega, ker se Italija še naprej zviija med močnimi potlačitvami in spominskimi obsesijami. Na tak način kaže, da je še vedno slabotna demokracija; neki čudni kraj, kjer se lahko zgodi (kot se je to zgodilo leta 2009 v Senegalliji), da se zgradba taborišča za Jude v času Salojske republike kljub številnim protestom mirno poruši.¹⁷³ In kjer smo lahko navzoči celo (kot se je to zgodilo leta 2012 v Affileju) odprtju mavzoleja v čast ustvarjalca najhujših fašističnih taborišč Rodolfa Grazianija, ki je bil ena od ikon fašistične diktature, in sicer zaradi inovacijskih metod, ki jih je uvedel pri represiji nad množicami, in tudi simbolična figura republikanske Italije, in to zaradi popolne imunitete, ki jo je lahko užival, čeprav je bil zaradi vojnih zločinov obsojen na 19 let zapora.¹⁷⁴

Dejstvo o slabosti demokracije, ki je povezano s tistim o pomanjkljivem zgodovinskem spominu, žal prihaja na površje v današnji Italiji. Državi, ki se pripravlja na proslavo sedemdesetletnice osvoboditve in ki še naprej sprejema spominske zakone, ki pa dobesedno pade v paniko pred možnostjo, da bi morala pokopati zločinca, kot je Priebke; in ki zatrjuje, da je treba zapreti tistega, ki zanika holokavst. Znaki poza-

¹⁷¹ Leta 2004 sta bili odprti tudi razstavi: *Dalle leggi antiebraiche alla Shoah. Sette anni di storia italiana* (Od zakonov proti Judom do holokavsta. Sedem let italijanske zgodovine), ki jo je pripravila Alessandra Minerbi (katalog: *Dalle leggi antiebraiche alla Shoah. Sette anni di storia italiana*), in *I campi di concentramento in Abruzzo* (Koncentracijska taborišča v Abrucih), ki jo je pripravila Cooperativa teramana Arché (katalog: Cooperativa Arché, *I campi di concentramento in Abruzzo*).

¹⁷² Bodei, *Libro della memoria e della speranza* (1995), str. 33, 34.

¹⁷³ Fumagalli, *Un polo turistico dove c'era il lager* (2009).

¹⁷⁴ Leta 2013 je bilo dogajanje okrog mavzoleja v Affileju predmet poziva Organizaciji združenih narodov, ki ga je dal nekdanji etiopski diplomat Girma Abebe, v katerem med drugim piše: »posvetiti spomenik vojnemu zločincu je uničujoča sramota«. O koncentracijskih taboriščih, ki jih je v italijanski Libiji realiziral Graziani v: *Del Boca, Italiani, brava gente? Un mito duro a morire* (2005), zlasti poglavje *Soluch come Auschwitz*, str 165–184.

bljivosti in krhkosti, ki danes še vedno preprečujejo, da bi dokončno zaprli račune dvajsetega stoletja.¹⁷⁵

Prevedla dr. Nevenka Troha

Carlo Spartaco Capogreco

BETWEEN HISTORIOGRAPHY AND CIVIC CONSCIOUSNESS: MEMORY OF FASCIST CAMPS AND TWO DECADES THAT SAVED IT FROM OBLIVION

S U M M A R Y

After the end of World War II the story of concentration camps, set up by the Kingdom of Italy and Italian Social Republic between 1940 and 1945, almost disappeared from the collective memory of the Italian nation. The same fate also befell the events in the Italian colonial camps and confinement colonies – that is, in the concentration structures used during the wars in Africa to repress political opponents. This topic, which had nothing much in common with the story about the recent past that asserted itself in Italy at the time, remained detached from the common public sentiment, and no scientific research was carried out either. The camp buildings as well as their geographic positions (where they were located) were also forgotten, and thus they remained unprotected and unrecognised. This holds true of the Northern, Central, as well as Southern Italy.

Only after a long time and many difficulties a historiographic reconstruction of the fascist »concentration system« took place, the topography of the camps was established, and they were recognised by the national community. Also for this reason – in light of the institutional suppression and disregard by the official historiography – the first research projects and rediscovery of the camps' geographic locations were mostly carried out by researchers who focused on this issue due to their favourable personal emotional inclination towards this problem.

The purpose of the following text about the key historical-political as well as memorial conundrums is not to present an exhaustive article about the fascist camps or a bibliographic overview of research of this subject. The purpose of the article is especially to discern the reasons for the long silence and outline the main historiographic and civil turning points, through which the story about the camps gradually became a part of the general sentiment of the Italians in the middle of the 1980s and in the middle of the first decade of the 21st century, and was finally recognised by the academic and institutional circles as well.

I wish that these records (also focusing briefly on what went on in Slovenia, whose destiny during World War II was closely connected to the fate of Italy) provided an overview of the process of the regained consciousness about the historical events taking place in the fascist camps and about the burden that this represented for the Italian civic memory and democracy, because even today this weight of the unpleasant past is hardly recognised in its entirety.

¹⁷⁵ Emilio Gentile je izjavil: »Naša demokracija ne zaupa sama sebi in v svojo sposobnost pričanja. A ne bo manj ranljiva, če bo skrivala trupla in sodila negacionistom«. V intervjuju s Somonetto Fiori, objavljenem v *La Repubblica*, 8. oktober 2013, z naslovom *Ma quella salma sotterrata di nascosto ci dice che non abbiamo fatto i conti col passato* (A to skrivaj pokopano truplo nam pravi, da nismo obračunali s preteklostjo). Glej tudi: Cavaglion, *Doppia negazione. Contro la legge contro il negazionismo*. V: www.doppiozero.com.

Carlo Spartaco Capogreco

TRA STORIOGRAFIA E COSCIENZA CIVILE : LA MEMORIA DEI CAMPI FASCISTI E I VENT'ANNI CHE LA SOTTRASSERO ALL'OBLIO

RIASSUNTO

All'indomani della Seconda guerra mondiale, la storia dei campi di concentramento allestiti, tra il 1940 e il 1945, dal Regno d'Italia e dalla Repubblica di Salò venne pressoché rimossa dalla memoria collettiva. Analogo destino toccò alle vicende dei campi coloniali italiani e delle colonie di confino, strutture concentrazionarie impiegate nel corso delle guerre d'Africa e nella repressione degli oppositori politici. Questi argomenti – poco congeniali alla narrazione del passato recente che allora andò affermandosi in Italia – rimasero avulsi dal sentire comune e dall'interesse della ricerca accademica; ed anche le strutture e i siti geografici dei campi – al Centro-Nord non meno che al Sud – pagarono il prezzo della rimozione, restando privi di tutela e di riconoscimento.

La ricostruzione storica del «sistema concentrazionario» fascista, la mappatura dei campi e la riappropriazione del loro retaggio da parte della comunità nazionale richiesero tempi lunghi e percorsi laboriosi. Anche perché – tra rimozione istituzionale e «latitanza» della storiografia ufficiale – a farsi carico delle prime ricerche e della riscoperta dei siti, per la gran parte, furono studiosi che agivano unicamente per passione personale.

Questa ricognizione sui principali nodi storico-politici e della memoria non pretende di essere un saggio esaustivo sui campi fascisti, né una rassegna bibliografica completa degli studi ad essi dedicati. Mira piuttosto a cogliere le cause della lunga rimozione e a delineare i principali passaggi, civili e storiografici, attraverso cui – tra la metà degli anni Ottanta del Novecento e la metà del primo decennio del secolo Ventunesimo – la storia dei campi fascisti si sarebbe gradualmente aperta al sentire comune degli italiani ed al riconoscimento accademico e istituzionale.

L'auspicio è che questi brevi appunti (che volgono un occhio anche a quant'è successo nella vicina Slovenia, il cui destino, nella Seconda guerra mondiale, fu strettamente legato a quello dell'Italia) possano offrire una visione d'insieme del processo di riemersione/acquisizione di conoscenza della vicenda storica dei campi fascisti, e del peso che esso ha avuto sulla memoria civile di un Paese e di una democrazia che, ancora oggi, faticano a farsi pienamente carico del passato più scomodo.

Literatura

- Al di là del filo spinato. Prigionieri di guerra e profughi a Laterina (1940-1960). Atti del convegno Laterina 27 marzo 1999 [Onkraj bodeče žice. Vojni ujetniki in begunci v Laterini (1940-1960). Razprave s posvetovanja v Laterini, 27. marec 1999]. Biagianti Ivo (ur.). Centro Editoriale Toscano, Firenze, 2000.
- Amantia Agostino. Turisti, residenti e internati. Ebrei in provincia di Belluno tra discriminazione e difesa della razza (1938-1944) [Turisti, stalno bivajoči in interniranci. Judje v Pokrajini Belluno med diskriminacijo in obrambo rodu (1938-1944)]. *Protagonisti*, X, 35, 1989, str. 3-16.
- Angelini Silvia, Guidi Oscar, Lemmi Paola. L'orizzonte chiuso. L'internamento ebraico a Castelnuovo e Garfagnana 1941-1943 [Zaprto obzorje. Internacije Judov v Castelnuovu in Garfagnani 1941-1943]. Fazzi, Lucca, 2002.
- Antoniani Persichilli Gina. Disposizioni normative e fonti archivistiche per lo studio dell'internamento in Italia (giugno 1940- luglio 1943) [Normativna določila in arhivski viri za raziskovanje internacij v Italiji (junij 1940- julij 1943)]. *Rassegna degli Archivi di Stato*, 1-3, 1978, str. 77-96.
- Appello a Ciampi degli ex internati [Poziv nekdanjih internirancev Ciampiju]. *Il Piccolo/Redazione Istria-Litorale-Quarnero*, 8. oktober 2001.
- Arian Levi Giorgina. Gli ebrei jugoslavi internati nella provincia di Aosta (1941-1945) [Jugoslovanski Judje, internirani v Pokrajini Aosta (1941-1945)]. *Quaderni di storia della Valle d'Aosta contemporanea*, 3, 1990.
- Averoff-Tossizza Evangelos. Prigioniero in Italia [Ujetnik v Italiji]. Longanesi, Milano, 1977.

- Balboni Pia M.. Il salvataggio degli ebrei internati a Finale Emilia [Reševanje interniranih Judov v Finale Emiliji]. La Giuntina, Firenze, 2012.
- Baskar Bojan. »That most beautiful part of Italy«: memories of Fascist empire-building in the Adriatic. V: Mediterranean Frontiers. Borders, conflict and memory in a transnational world. Bechev Dimitar, Nicolaidis Kalypso (ur.). Tauris, London-New York, 2010, str. 109–127.
- Bensoussan Georges. L'eredità di Auschwitz. Come ricordare? [Dediščina Auschwitza. Kako se spominjati?]. Einaudi, Torino, 2002.
- Bidussa David. Il mito del bravo italiano. Persistenze, caratteri e vizi di un paese antico/moderno; dalle leggi razziali all'italiano del Duemila [Mit o dobrem Italijanu. Vztrajanja, značaji in hibe starinske/moderne države; od rasnih zakonov do Italijana enaindvajsetega stoletja]. Il Saggiatore, Milano, 1994.
- Bidussa David. Dopo l'ultimo testimone [Po zadnji priči]. Einaudi, Torino, 2009.
- Bodei Remo. Libro della memoria e della speranza [Knjiga spomina in upanja]. Il Mulino, Bologna, 1995.
- Burgwyn James H. L'impero sull'Adriatico. Mussolini e la conquista della Jugoslavia 1941-1943 [Imperij na Jadranu. Mussolini in osvojitvev Jugoslavije 1941–1943]. Libreria Editrice Goriziana, Gorizia, 2006.
- Capogreco Carlo Spartaco. Ferramonti di Tarsia. Perché duri la memoria [Ferramonti v Tarsiji. Zakaj spomin ostaja]. *Cittàcalabria*, III, 3, 1984, str. 58–65.
- Capogreco Carlo Spartaco. Il ritorno di quelli del »Pentcho« [Vrnitev tistih z ladjo Pentcha]. *La Nazione*, 13. julij 1985.
- Capogreco Carlo Spartaco. Ferramonti. La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista (1940–1945) [Ferramonti. Življenje in ljudje v največjem fašističnem internacijskem taborišču (1940–1945)]. Picciotto Liliana (predgovor), Cappelli Vittorio (uvod). La Giuntina, Firenze, 1987.
- Capogreco Carlo Spartaco. I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1940-1943) [Fašistična internacijska taborišča za Jude (1940-1943)]. *Storia Contemporanea*, XXII, 4 (avgust 1991), str. 663–682.
- Capogreco Carlo Spartaco. Per una storia dell'internamento civile nell'Italia fascista [Prispevek k zgodovini internacije civilistov v fašistični Italiji]. V: Italia 1939-1945. Storia e memoria [Italija 1939-1945. Zgodovina in spomin]. Carlotti Anna Lisa (ur.). Della Peruta Fabio (predgovor). Vita e pensiero, Milano, 1997, str. 527–574, zemljevidi na str. 575–579.
- <http://books.google.si/books?id=DDaHiEs2o3kC&pg=PA527&dq=carlo+spartaco+capogreco+per+una+storia&hl=sl&sa=X&ei=smNsVIC1Cqr9yWP60oDQDg&ved=0CCIQ6AEwAA#v=onepage&q=carlo%20spartaco%20capogreco%20per%20una%20storia&f=false> (19. 11. 2014)
- Capogreco Carlo Spartaco. Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere 1942-43 [Renicci. Koncentracijsko taborišče na bregovih Tibere 1942–1943]. Fondazione Ferramonti, Cosenza, 1998.
- Capogreco Carlo Spartaco. L'oblio delle deportazioni fasciste: una »questione nazionale« [Pozabe na fašistične deportacije: »nacionalni problem«]. *Nord e Sud*, nuova serie, 6, november-december 1999, str. 92–109.
- Capogreco Carlo Spartaco. Dal campo »per stranieri nemici« alla Fondazione »per l'amicizia tra i popoli« [Od taborišča za »sovražne tujce« do Fundacije »za prijateljstvo med narodi«]. *La Rassegna mensile di Israel*, LXVI, 3, 2000.
- Capogreco, Carlo Spartaco. La memoria in un'isola. *Il manifesto*, 13. oktober 2000.
- Capogreco Carlo Spartaco. Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamento dei civili jugoslavi [Potlačena zgodovina fašistične Italije. Internacije jugoslovanskih civilistov]. V: *Studi Storici*, št. 1, 2001, str. 203–230.
- Capogreco Carlo Spartaco. Il campo di concentramento di Campagna e l'internamento fascista nel Meridione [Koncentracijsko taborišče v Kampaji in fašistična internacija v južni Italiji]. V: Giovanni Palatucci. La scelta, le differenze [Giovanni Palatucci. Izbira, razlike]. Parente Luigi, Festa F.S. (ur.). Mephite, Avellino 2004, str. 69–92.

- Capogreco Carlo Spartaco. I campi del Duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940-1943). Einaudi, Torino, 2004. V slovenščini: Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940-1943). ZAK : Ljubljana, 2011. Zemljevidi taborišč in konfinacijskih kolonij na str. 255–258. V hrvaščini: Mussolinijevi logori. Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- Capogreco Carlo Spartaco. I luoghi e i giorni della deportazione e della prigionia [Kraji in dnevi deportacij ter ujetništva]. V: Storia della Shoah in Italia. Vicende, memorie, rappresentazioni [Zgodovina holokavsta v Italiji. Dogajanje, spomini, predstavitev]. Flores Marcello, Levis Sullam Simon, Martard Bonucci Marie Anne (ur.). Utet, Torino, 2010, 1. knj., str. 641–670.
- Capogreco Carlo Spartaco. Cercando Maria Eisenstein. Un percorso storiografico ed umano [Ob iskanju Marie Eisenstein. Zgodovinopisno in človekoljubno potovanje] (V tisku).
- Capogreco Nadia. A Ferramonti 50 anni dopo [V Ferramontiju petdeset let kasneje]. *Triangolo rosso*, januar 1994.
- Caracciolo Nicola. Gli ebrei e l'Italia durante la guerra 1940–45 [Judje in Italija v času vojne 1940–1945]. De Felice Renzo (predgovor). Bonacci, Roma, 1986.
- Cavaglion Alberto. Nella notte straniera. Gli ebrei di S. Martin Vésubie e il campo di Borgo San Dalmazzo 8 settembre–21 novembre 1943 [V tuji noči. Judje iz S. Martina Vésubie in taborišče v Borgu San Dalmazzo, 8. september – 21. november 1943]. L'Arciere, Cuneo, 1981.
- Cavaglion. Alberto L'Italia della razza s'è desta [Rasistična Italija se je zbudila]. *Belfagor*, 337, januar-marec 2002, str. 27–42.
- Cavaglion Alberto. Doppia negazione. Contro la legge contro il negazionismo [Dvojno zavračanje. Proti zakonu proti negacionizmu]. V: Borruso Paolo. L' Africa al confino. La deportazione etiopica in Italia (1937–39) [Afrika v pregnanstvu. Deportacije Etiopijcev v Italiji (1937–1939)]. Lacaita, Manduria, 2004. Dostopno na: <http://www.doppiozero.com/materiali/editoriale/doppia-negazione> (19. 11. 2014)
- Cavaglion Alberto. Il senso dell'arca. Ebrei senza saperlo [Kot v krsti. Judje, ne da bi vedeli za to]. L'Ancora del Mediterraneo, Napoli, 2006.
- Cavaglion Alberto. Nati con la libertà. Dizionario portatile dell'ebraismo contemporaneo [Rojeni s svobodo. Žepni slovar sodobnega judovstva]. L'Ancora del Mediterraneo, Napoli, 2012.
- Cianciotta Teresa. Sono tornati dopo 25 anni gli israeliti di Civitella [Judje iz Civitelle so se po 25 letih vrnili]. *Il Tempo/Redazione di Teramo*, 12. junij 1971.
- Cingari Gaetano. Storia della Calabria dall'Unità a oggi [Zgodovina Kalabrija od združitve Italije do danes]. Laterza, Bari, 1982.
- Cole Tim. Selling the Holocaust. From Auschwitz to Shindler. How History is Bought, Packaged and Sold. Routledge, New York, 1999.
- Corbisiero Fabio. Storia e memoria dell'internamento ebraico a Campagna [Zgodovina in spomin na internacije Judov v Kampanji]. *Nord e Sud*, nuova serie, 6, 1999.
- Corni Gustavo. Raccontare la guerra. La memoria organizzata [Pripovedovati o vojni. Organiziran spomin]. Bruno Mondadori, Milano, 2012.
- Corvisieri Silverio. La villeggiatura di Mussolini. Il confino fascista da Bocchini a Berlusconi [Mussolinijevo letovišče. Fašistične konfinacije od Bocchinija do Berlusconi]. Baldini Castoldi Dalai, Milano, 2004.
- Coslovich Marco. Giovanni Palatucci. Una Giusta Memoria [Giovanni Palatucci. Pravični spomin]. Capogreco Carlo Spartaco (uvod). Mephite, Avellino, 2008.
- Crosina Maria Luisa. Le storie ritrovate. Ebrei nella provincia di Trento 1938-1945 [Ponovno najdene zgodbe. Judje v Pokrajini Trento 1938–1945]. Museo Storico, Trento, 1995.
- Cuzzi Marco. L'occupazione italiana della Slovenia (1941–1943) [Italijanska okupacija Slovenije (1941–1943)]. Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, 1998.
- Dalla Costa Ivo. Ebrei trevigiani e stranieri in provincia di Treviso 1941-1945 [Domači in tuji Judje v pokrajini Treviso 1941–1945]. Istituto per la Storia della Resistenza della Marca Trevigiana, zvezek 3, Treviso, 1994.
- Dalla Costa Ivo. Le verità dimenticate. Monigo uno dei campi di concentramento in Italia [Pozabljene resnice. Monigo, eno od koncentracijskih taborišč v Italiji]. V: *Patria Indipendente*, 24 marec 1985, str. 26–27.

- Dall'internamento alla libertà. Il campo di concentramento di Colfiorito (Atti del convegno Foligno 4 novembre 2003) [Od internacije do svobode. Koncentracijsko taborišče Colfiorito (Razprave s simpozija v Folignu 4. novembra 2003)]. Lucchi Olga (ur.). Isuc-Editoriale Umbra, Foligno, 2004.
- Deaglio Enrico. Il Lager della salvezza [Lager zadnjega upanja]. *La Stampa*, 13. september 1993.
- De Leone Enrico. Il genocidio delle genti cirenaiche secondo Giorgio Rochat [Genocid prebivalcev Kirenaike kot ga razume Giorgio Rochat]. *Intervento*, 38–39, 1979, str. 93–102.
- De Felice Renzo. Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo [Zgodovina italijanskih Judov v času fašizma]. Cantimori Delio (predgovor). Einaudi, Torino, 1961.
- Del Boca Angelo. L'Africa nella coscienza degli italiani [Afrika v zavesti Italijanov]. Laterza, Bari, 1992.
- Del Boca Angelo. Italiani, brava gente? Un mito duro a morire [Italijani, dobri ljudje? Mit, ki noče umreti], Neri Pozza Editore, Vicenza, 2005.
- Del Mondo M. Omaggio alle vittime slovene e croate. *Messaggero Veneto*, 25. februar 2000.
- Dežman Jože. Udomačimo smrt. *Delo*, 28. november 1998.
- Di Sante Costantino. Dall'internamento alla deportazione: i campi di concentramento in Abruzzo, 1940–1944 [Od internacij do deportacij: koncentracijska taborišča v Abrucih 1940–1944]. Diplomsko delo. Università di Teramo, 1996.
- Di Sante Costantino. L'internamento civile nell'Ascolano e il campo di concentramento di Servigliano (1940–1944) [Internacija civilistov v Pokrajini Ascoli Piceno in koncentracijsko taborišče v Serviglianu (1940–1944)]. Istituto provinciale per la Storia del movimento di liberazione, Ascoli Piceno, 1998.
- Di Sante Costantino. Italiani senza onore. I crimini in Jugoslavia e i processi negati (1941–1951) [Italijani brez časti. Zločini v Jugoslaviji in zanikani procesi (1941–1951)]. Focardi Franco (uvod). Ombre Corte, Roma, 2005.
- Dizionario del fascismo [Slovar fašizma]. De Grazia Victoria, Luzzatto Sergio (ur.). Einaudi, Torino, 2002.
- Dizionario della Resistenza [Slovar odpornišva]. Collotti Enzo, Sandri Renato, Sessi Frediano (ur.). Einaudi, Torino, 2001.
- E vennero... 50 anni di libertà (1943–1993). Campi di concentramento, prigionieri di guerra, internamento libero nelle Marche 1940–1945 [In prihajali so ... 50 let svobode (1943–1993). Koncentracijska taborišča, vojni ujetniki, 'svobodna' internacija v deželi Marke 1940–1945]. Cruciani Roberto (ur.). Cooperativa Arti visive, Macerata, 1993.
- Eisenstein Maria. L'internata numero 6. Donne tra i reticolati del campo di concentramento [Interniranka številka 6. Ženske za žicami koncentracijskega taborišča]. De Luigi, Roma. 1944. Ponatis s predgovorom Giannija Giovannellija in spremno besedo Carla Spartaca Capogreca. Tranchida Editori Inchiostro, Milano, 1994.
- Enciclopedia dell'antifascismo e della Resistenza [Enciklopedija protifašizma in odpornišva]. La Pietra-Walk Over, Voll. I–VI, Milano-Roma, 1968–1989.
- Fascismo e antifascismo. Rimozioni, revisioni, negazioni [Fašizem in protifašizem. Potlačitve, revizije, zanikanja]. Collotti Enzo (ur.). Laterza, Roma–Bari, 2000.
- Ferenc Tone. La deportazione di massa della popolazione jugoslava nella seconda guerra mondiale [Množične deportacije jugoslovanskega prebivalstva med drugo svetovno vojno]. V: Spostamenti di popolazione e deportazioni in Europa. 1939–1945 [Premiki prebivalstva in deportacije v Evropi. 1939–1945]. Falcioni Rinaldo (ur.). Cappelli, Bologna, 1987.
- Ferenc Tone. La Provincia «italiana» di Lubiana [»Italijanska« Ljubljanska pokrajina]. Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, Udine 1994. Slovenska izdaja: Fašisti brez krinke. Obzorja : Maribor, 1987.
- Ferenc Tone. »Si ammazza troppo poco«: condannati a morte, ostaggi, passati per le armi nella provincia di Lubiana: 1941–1943 : documenti. V slovenščini: »Ubija se premalo«: obsojeni na smrt, talci, ustreljeni v Ljubljanski pokrajini: 1941–1943 : dokumenti. Inštitut : Ljubljana za novejšo zgodovino, 1999.
- Ferenc Tone. Rab-Arbe-Arbissima: konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini : 1941–1943 : dokumenti. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2000.

- Ferramonti. Dal Sud Europa per non dimenticare un campo del duce. [Ferramonti. Iz južne Evrope, da se ne pozabi na dučejevo taborišče]. Laruffa Editore, Reggio Calabria, 2010.
- Ferramonti: Un Lager nel Sud [Ferramonti: lager na jugu]. Volpe Francesco (ur.). Orizzonti Meridionali, Cosenza, 1990.
- Finzi Daniele. La vita di un campo di concentramento fascista. Ribelli sloveni nel querceto di Renicci-Anghiari [Življenje v fašističnem koncentracijskem taborišču. Slovenski uporniki v hrastovem gozdu v Renicciu-Anghariju]. Carocci, Roma, 2004.
- Focardi Franco. La memoria della guerra e il mito del »bravo italiano«. Origine e affermazione di un autoritratto collettivo. [Spomin na vojno in mit o 'dobrem Italijanu'. Izvor in podoba kolektivnega avtoportreta]. *Italia contemporanea*, 20–21, 2000, str. 93–99.
- Focardi Franco. Il cattivo tedesco e il bravo italiano. La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale [Hudoben Nemec in dober Italijan. Potlačitev krivd druge svetovne vojne]. Laterza, Roma-Bari, 2013.
- Focardi Franco, Klinkhammer Lutz. The Question of Fascist Italy's War Crimes. The Construction of a self-Acquitting Myth (1943–1948). *Journal of Modern Italian Studies*, IX, 3, 2004, str. 330–348.
- Folino Francesco. Ferramonti un Lager di Mussolini, Gli internati durante la guerra [Ferramonti, Mussolinijev lager. Interniranci med vojno]. Brenner, Cosenza, 1995.
- Folino Francesco. Ebrei destinazione Calabria (1940–1943) [Judje, poslani v Kalabrijo]. Sellerio, Palermo, 1988.
- Fölkel Ferruccio. La Risiera di San Sabba. Trieste e il Litorale Adriatico durante l'occupazione nazista [Rižarna pri Sv. Soboti. Trst in Jadransko Primorje med nacistično okupacijo]. Mondadori, Milano, 1979.
- Forti Caterina. Il campo di Colfiorito tra confino e internamento politico, 1939–1943 [Taborišče v Colfioritu med konfinacijo in politično internacijo]. Diplomsko delo. Università di Camerino, 1998.
- Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900 [Furlanija in Julijska krajina. Zgodovina dvajsetega stoletja]. Libreria Editrice Gorizialna-IRSM, Gorizia, 1997.
- Fumagalli Marisa. Un polo turistico dove c'era il lager [Turistično središče tam, kjer je bil lager]. *Corriere della Sera*, 6. julij 2009.
- Gallucci Fabio. I lager in Italia. La memoria sepolta nei duecento luoghi di deportazione fascisti. [Lagerji v Italiji. Spomin, pokopan na dvesto prizoriščih fašističnih dogajanj] Nonluoghi Libere Edizioni, Civezzano, 2002.
- Gentile Emilio. La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista. [Italijanska pot v totalitarizem. Stranka in država v fašističnem režimu]. NIS, Roma, 1995.
- Geörg Peter. Ferramonti. Valmartina, Firenze, 1952.
- Germinario Francesco. Fascismo e antisemitismo. Progetto razziale e ideologia totalitaria [Fašizem in antisemitizem. Rasni načrt in totalitarna ideologija]. Laterza, Roma-Bari, 2009.
- Giovanni Palatucci: La scelta, le differenze (Giovanni Palatucci. Izbira razlike). Parente Luigi, Gesta F. S. (ur.) Memphite, Arellino, 2004).
- Gli ebrei nell'Italia unita 1870–1945 [Judje v združeni Italiji 1870–1945]. Italia Judaica IV. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Roma, 1993.
- Gombač Boris M., Mattiussi Dario. La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani: 1942–1943. I campi del confine orientale [Deportacije slovenskih in hrvaških civilistov v italijanska koncentracijska taborišča 1942–1943. Taborišča na italijanski vzhodni meji]. Centro »Leopoldo Gasparini«, Gradisca d'Isonzo, 2004.
- Gordon Robert S. C.. Scolpitelo nei cuori. L'Olocausto nella cultura italiana (1944–2010) [Vrezano v srce. Holokavst v italijanski kulturi (1944–2010)]. Bollati Boringhieri, Torino, 2013.
- Gozzini Giovanni. L'antifascismo e i suoi nemici [Protifašizem in njegovi sovražniki]. *L'ossessione del nemico* [Mora sovražnika]. Ventrone Angelo (ur.). Donzelli, Roma, 2006.
- Gozzini Giovanni. La pratica dello sterminio nel fascismo italiano [Praksa množičnih pobojev v italijanskem fašizmu]. V: Resistenza e guerra totale [Odpornišтво in totalna vojna]. Poggio Pier Paolo (ur.). Fondazione Micheletti, Grafo, Brescia, 2006.
- Graham Robert. Il Vaticano e gli ebrei profughi in Italia durante la guerra [Vatikan in judovski begunci v Italiji med vojno]. *La Civiltà Cattolica*, 7. marec 1987, str. 429–443.

- Grande Teresa. Dopo 55 anni una lapide ricorda i crimini fascisti nel campo di Arbe [Po 55. letih plošča v spomin na fašistične zločine v taborišču na Rabu]. *Triangolo rosso*, december 1998.
- Grande Teresa. La ricostruzione »in positivo« di un'esperienza di internamento: il campo di Ferramonti [»Pozitivna« obnovitev izkušnje internacije: taborišče Ferramonti]. V: Responsabilità e memoria. Linee per il futuro [Odgovornost in spomin. Usmeritve za prihodnost]. Barazetti Donatella, Leccardi Carmen (ur.). Nuova Italia, Firenze, 1998, str. 139–152.
- Graziani Rodolfo. Cirenaica pacificata [Pomirjena Kirenaika]. Mondadori, Milano, 1932.
- Graziani Rodolfo. Pace romana in Libia [Pax Romana - Rimski mir v Libiji]. Mondadori, Milano, 1937.
- Grbelja Josip. Talijanski genocid u Dalmaciji. Konclogor Molat, Regoc, Zagreb, 2004.
- Gromme Laura. I campi di concentramento per internati civili (10 giugno '40 - 8 settembre '43) il caso Lazio [Koncentracijska taborišča za civilne internirance (10. junij 1940 – 8. september 1943): Primer Lacija]. Diplomsko delo. Università »La Sapienza«, Roma, 1998.
- Grymberg Anne. Les camps de la honte. Les internés juifs des camps français (1939–1944) [Taborišča sramote. Judovski interniranci v francoskih taboriščih (1939–1944)]. La Découverte & Syros, Paris, 1999 (1. izdaja 1991).
- I campi di concentramento in Italia. Dall'internamento alla deportazione 1940–1945 [Koncentracijska taborišča v Italiji. Od internacij do deportacij 1940–1945]. Di Sante Costantino (ur.). Franco Angeli, Milano, 2001.
- I luoghi della memoria (Kraji spomina). 3. del. Simboli e miti dell'Italia unita; Strutture ed eventi dell'Italia unita; Personaggi e date dell'Italia unita [Simboli in miti združene Italije; Ustroji in dogodki združene Italije; Osebnosti in podatki združene Italije]. Isnenghi Mario (ur.). Laterza, Roma-Bari, 1996–1997.
- Iacoponi Iader. Campi di concentramento in Abruzzo durante il secondo conflitto mondiale. [Koncentracijska taborišča v Abrucih med drugo svetovno vojno]. »Nereto«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, IV, št. 2–3, 1983, str. 325–336; »Notaresco«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, V, št. 1, 1984, str. 131–151; »Civitella del Tronto«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, V, št. 2, 1984, str. 213–225. »Tossicia«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, VI, št. 1, 1985, str. 199–210; »Badia di Corropoli«. *Rivista abruzzese di studi storici dal fascismo alla Resistenza*, I, VI, št. 2–3, 1985, str. 351–364.
- Iazzetti Viviano. Il campo di concentramento di Manfredonia [Koncentracijsko taborišče v Manfredoniji]. *La Capitanata*, XXI–XXII, julij 1984 – december 1985.
- Il Lager. Il ritorno della memoria. Atti del Convegno Internazionale a Verona, 6–7 aprile 1995 [Lagerji. Vrnitev spomina. Prispevki z mednarodnega simpozija v Veroni, 6. in 7. april 1995]. Marchi Gian Paolo, Massariello Merzagora Giovanna (ur.). Università degli Studi di Verona, Facoltà di lingue e letterature straniere, Aned-Lint, Trieste, 1997.
- Immagini dal silenzio. La prima mostra nazionale dei Lager nazisti attraverso l'Italia (1955–1960) [Podobe tišine. Prva državna razstava nacističnih taborišč v Italiji (1955–1960)]. Luppi Marzia, Ruffini Elisabetta (ur.). Nuova Grafica, Modena, 2005.
- Insegnare storia contemporanea in Europa [Poučevati sodobno zgodovino v Evropi]. Cavalli Alessandro (ur.). Il Mulino, Bologna, 2005, str. 163–242.
- Italia 1939–1945. Storia e memoria [Italija 1939–1945. Zgodovina in spomin]. Carlotti Anna Lisa (ur.). Della Peruta Fabio (predgovor). Vita e pensiero, Milano, 1997.
- Jezernik Božidar. Boj za obstanek : o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Borec, Ljubljana, 1983.
- Judt Tony. L'età dell'oblio. Sulle rimozioni nel '900 [Leta pozabe. O potlačitvah v dvajsetem stoletju]. Laterza, Roma-Bari, 2011.
- Kacin Wohinz Milica, Pirjevec Jože. Storia degli sloveni in Italia 1866–1998 [Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–1998]. Einaudi, Torino, 1998.
- Kacin Wohinz Milica. La Commissione italo-slovena alla ricerca di un passato comune [Italijansko slovenska komisija v iskanju skupne preteklosti]. V: Enzo Collotti e l'Europa del Novecento (Enzo Collotti in Evropa dvajsetega stoletja). Soldani Simonetta (ur.). University Press, Firenze 2011.

- Kacin Wohinc Milica. In occasione della presentazione di un libro [Ob predstavitvi neke knjige]. *Qualestoria*, XXVII, 1, 1999, str. 270–277. V slovenščini v: *Razgledi*, 3. marec 1999.
- Kalk Israel. I campi di concentramento italiani per Ebrei profughi: Ferramonti [Italijanska koncentracijska taborišča za judovske begunce: Ferramonti]. V: *Gli ebrei in Italia durante il fascismo*. (Judje v Italiji v času fašizma). *Quaderni della Federazione Giovanile Ebraica Italiana*, 1, 1961, str. 63–71.
- Kersevan Alessandra. Un campo di concentramento fascista. Gonars 1942–1943 [1Fašistično koncentracijsko taborišče. Gonars 1942–1943]. Capogreco Carlo Spartaco (predgovor). Kappa Vu, Udine, 2003.
- Kersevan Alessandra. Lager italiani. Pulizia etnica e campi di concentramento fascisti per civili jugoslavi 1941–1943 [Italijanski lagerji. Etnično čiščenje in fašistična koncentracijska taborišča za jugoslovanske civiliste 1941–1943]. Nutrimenti, Roma, 2008.
- Klinkhammer Lutz. L'occupazione tedesca in Italia 1943–1945 [Nemška okupacija Italije 1943–1945]. Bollati Boringhieri, Torino, 1993.
- Klinkhammer Lutz. Stragi naziste in Italia [Nacistični pomori v Italiji]. Donzelli, Roma, 1997.
- Kovačić Ivo. Kampor 1942–1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu. Adamić, Rijeka, 1998.
- Kwok Philip W. L. I cinesi in Italia durante il fascismo. Il campo di concentramento [Kitajci v Italiji v času fašizma. Koncentracijsko taborišče]. Marotta, Napoli, 1984.
- La grande cesura. La memoria della guerra e della resistenza nella vita europea del dopoguerra [Velika zareza. Spomin na vojno in odpornišvo v življenju povojne Evrope]. Miccoli Gianni, Neppi Modona Guido, Pombeni Paolo (ur.). Il Mulino, Bologna, 2001.
- La Menzogna della Razza. Documenti e immagini del razzismo e dell'antisemitismo fascista [Laž rodu. Dokumenti in podobe fašističnega rasizma in antisemitizma]. Ur. Centro Furio Jesi. Grafis, Bologna, 1994.
- La persecuzione degli ebrei nella provincia di Grosseto nel 1943–44 [Preganjanje Judov v Pokrajini Grosseto 1943–1944]. Rocchi Luciana (ur.). Istituto storico grossetano della Resistenza e dell'età contemporanea, Editrice »Il mio Amico«, Roccastrada, 1996.
- La Rovere Luca. L'esame di coscienza della nazione: gli intellettuali, il problema dei giovani e la transizione al postfascismo [Preiskava o zavesti naroda: intelektualci, problem mladih in prehod k postfašizmu]. *Mondo contemporaneo*, 2–3, 2006, str. 5–61.
- Labanca Nicola. Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana [Prek morja. Zgodovina italijanske kolonialne ekspanzije]. Il Mulino, Bologna, 2002.
- Lager, totalitarismo, modernità [Lager, totalitarizem, modernost]. Bruno Mondadori, Milano, 2002.
- Leuzzi Antonio, Pansini Mariolina, Terzulli Francesco. Fascismo e leggi razziali in Puglia. Censura, persecuzione antisemita e campi d'internamento (1938–1943) [Fašizem in rasni zakoni v Apuliji. Cenzura, preganjanje Judov in koncentracijska taborišča (1938–1943)]. Progedit, Bari, 1999.
- Levi Primo. Testimone dell'Olocausto [Priča holokavsta]. *La Stampa*, 9. februar 1975.
- Levis Sullam Simon. 27 gennaio, la memoria non è data [27. januar. Spomin ni le datum]. *Il manifesto*, 26. januar 2003.
- Lorenzon Erica. Un lager sotto casa. Memoria e oblio di un campo di concentramento per slavi a Treviso [Taborišče pod hišo. Spomin in pozaba na koncentracijsko taborišče za Slovane v Trevisu]. *Memoria della Resistenza. Una storia lunga sessant'anni* [Spomin odpornišva. Zgodba, dolga šestdeset let] Casellato Alessandro, Vanzetto Livio (ur.). Monografici zvezek Venetice. Tretja serija, XIX, 11, 2005, str. 137–151.
- L'uso pubblico della storia [Javna raba zgodovine]. Gallerano Nicola (ur.). FrancoAngelli, Roma, 1995.
- Luzzatto Guido Lodovico. Bocchini il »Fousché« di Mussolini [Bocchini. Mussolinijev »Fouché«] *Il nuovo Avanti*, 20. maj 1939. V: *Scritti politici. Socialismo, antifascismo*. [Politični spisi. Socializem, protifašizem]. Cavaglion Alberto (ur.). Franco Angeli, Milano 1996, str. 169–171.
- Maggio Adrianna. Gli Ebrei a Campagna. Piccole storie di grande umanità [Judje v Kampenji. Majhne zgodbe velike človečnosti]. Segno Associati, Salerno, 1996.
- Maier Charles. Un eccesso di memoria? Riflessioni sulla storia, la malinconia e la negazione [Presežek spomina? Razmisleki o zgodovini, malodušnosti in zanikanju]. *Parole chiave*, 9. december 1995.

- Matta Tristano. I »luoghi della memoria« della deportazione e della persecuzione razziale. Alcune riflessioni sul caso italiano [»Kraji spomina« na deportacije in na rasno preganjanje. Nekaj razmislekov o italijanskem primeru]. *Qualestoria*, XX, 2, 1999.
- Mazzoni Antonio, Maggioli Lida. Con foglio di via. Storie di internamento in Valmarecchia [Z odločbo o izgonu. Zgodbe o internaciji v Valmarecchiji]. Il Ponte Vecchio, Cesena, 2009.
- Meneghetti Francesca. Di là dal muro. Il campo di concentramento di Treviso. 1942–43 [Na oni strani zidu. Koncentracijsko taborišče v Trevisu 1942–1943]. Istresco, Treviso, 2012.
- Mertens Pierre. L'imprescriptibilité des crimes de guerre et contre l'humanité dans les travaux du Conseil de l'Europe et dans la convention de l'Onu [Nezastaranje vojnih zločinov in zločinov proti človeštvu v delu Sveta Evrope in v konvenciji OZN]. V : Le procès de Nuremberg. Conséquences et actualisation [Proces v Nürnbergu. Posledice in oživitve]. Edition Bruylant, Bruxelles, 1988.
- Minardi Marco. Tra chiuse mura - Deportazione e campi di concentramento nella provincia di Parma (1940–1945) [Zaprti med zidovi. Deportacije in koncentracijska taborišča v Parmski pokrajini (1940–1945)]. Amministrazione Comunale Montechiarugolo, 1987.
- Minardi Marco. L'orizzonte del campo. Prigionia e fuga dal campo PG 49 di Fontanellato (1943–44) [Obzorje taborišča. Ujetništvo in pobeg iz taborišča za vojne ujetnike št. 49 v Fontanellatu (1943–1944)]. Comune di Fontanellato-Editrice Mattioli, Fidenza, 1995.
- Momigliano Eucardio. Storia tragica e grottesca del razzismo fascista [Tragična in groteskna zgodovina fašističnega rasizma]. Mondadori, Milano, 1946 (izšlo leta 1945 z naslovom 40.000 fuorilegge [40.000 izobčencev]).
- Monacchia Paola. L'internamento in Umbria [Internacija v Umbriji]. V: L'Umbria dalla guerra alla Resistenza. Atti del Convegno Perugia 30-11/1°-12 1995 [Umbrija od vojne do odpornosti. Razprave s posvetovanja v Perugia, 30. november, 1. december 1995]. Brunelli, Luciana, Canali Gianfranco (ur.). Isuc-Editoriale umbra, Foligno 1998, str. 167–177.
- Muncinelli Adriana. Even. Pietruzza della memoria. Ebrei 19381–943 [Even. Kamen spomina. Judje 1938–1943]. Edizioni Gruppo Abele, Torino, 1994.
- Nora Pierre. Les lieux de mémoire [Kraji spomina]. Gallimard, Paris, 1984–1992.
- Notte sull'Europa [Noč nad Evropo]. Entasi Fernando, Forti Roberti (ur.). Levi Carlo (uvod). ANED, Roma, 1963.
- Nunnari Domenico. Un lager per ebrei, ma all'italiana [Lager za Jude, a na italijanski način]. *Il Giorno*, 17. maj 1987.
- Osti Guerrazzi Amedeo. Poliziotti. I direttori dei campi di concentramento italiani 1940–1943 [Polici. Upravniki italijanskih koncentracijskih taborišč 1940–1943]. Cooper, Roma, 2004.
- Ottolenghi Gustavo. La mappa dell'inferno. Tutti i luoghi di detenzione nazisti 1933–1945 [Zemljevid pekla. Vsi kraji nacističnih ječ 1933–1945]. SugarCo Edizioni, Carnago, 1993.
- Pahor Verri Nadja. Oltre il filo: storia del campo di internamento di Gonars, 1941–1943 [Na drugi strani žice: zgodovina koncentracijskega taborišča Gonars, 1941–1943]. Arti Grafiche Friulane, Udine, 1996.
- Pavone Claudio. Una guerra civile [Državljska vojna]. Bollati Boringhieri, Torino, 1991.
- »Pericolosi nelle contingenze belliche«. Gli internati dal 1940 al 1943 [»Nevarni v okoliščinah vojne«. Interniranci od leta 1940 do 1943]. Carolini Simonetta (ur.), Bonelli Alfredo (uvod), Venanzi Mario (predgovor). Associazione Nazionale Perseguitati Politici Italiani Antifascisti, Roma, 1987.
- Perini Sara. Battaglioni speciali = Slav company = Posebni bataljoni : 1940–1945. Biblioteca Pinko Tomažič-ANPI, Trst, 2004.
- Petroni Gianluca. Gli ebrei a Campagna durante il secondo conflitto mondiale [Judje v Kampenji med drugo svetovno vojno]. Diplomsko delo. Università di Salerno, 1998.
- Pezzino Paolo. Anatomia di un massacro. Controversia sopra una strage tedesca [Anatomija nekega pokola. Spor okrog nemškega pomora]. Il Mulino, Bologna, 1997.
- Picciotto Lilliana. Il Libro della Memoria. Gli ebrei deportati dall'Italia (1943–1945) [Spominska knjiga. Judje, deportirani iz Italije 1943–1945]. Mursia, Milano, 1991.
- Pizzuti Anna. Vite di carta. Storie di ebrei stranieri internati dal fascismo. [Življenje iz papirja. Zgodbe tujih Judov, interniranih v času fašizma]. Donzelli, Roma, 2010.

- Platania Margherita. Note sulla persecuzione razziale: il caso di Ferramonti di Tarsia [Pozaba rasnega preganjanja: primer Ferramontija v Tarsiji]. Diplomsko delo. Università di Salerno, 1997.
- Poesio Camilla. Il confino fascista. L'arma silenziosa del regime [Fašistična konfinacija. Tiho orožje režima]. Laterza, Roma-Bari, 2011.
- Ponziani Luigi. Guerra e Resistenza in Abruzzo tra memoria e storia: itinerario per una ricerca [Vojna in odpornišтво v Abrucih med spominom in zgodovino: vodnik za raziskavo]. V: Guerra sul Sangro. Eserciti e popolazioni in Abruzzo 1943–1944 [Vojna na Sangru. Vojske in prebivalstvo v Abrucih 1943–1944]. Costantino Felice (ur.). Franco Angeli, Milano, 1994.
- Porta Carlo. Il confino [Konfinacija]. V: I Luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita. [Kraji spomina. Simboli in miti združene Italije]. Mario Isnenghi (ur.). Laterza, Roma-Bari 1996, str. 439–462.
- Potočnik Franc. Koncentracijsko taborišče Rab. Lipa : Koper, 1975.
- Pupini Marco. Gli internati di Fossalon [Inrterniranci v Fossalonu]. *Il Territorio*, semestrale del Consorzio culturale del Monfalconese, november 1988, str. 34–41.
- Raspani Mauro. I razzismi del fascismo. [Fašistični rasizmi]. V: La menzogna della razza. Documenti e immagini del razzismo e dell'antisemitismo fascista (Laž o rasi. Dokumenti in podobe fašističnega rasizma in antisemitizma). Ur. Centro Furio Jesi. Grafis, Bologna, 1994.
- Razza e fascismo. La persecuzione contro gli ebrei in Toscana (1938-1943) [Rod in fašizem. Preganjanje Judov v Toskani (1938-1943)]. Collotti Enzo (ur.). 2 del. Carocci, Roma, 1999.
- Reale Luigi. I campi di concentramento nel Molise dal 1940 al 1943 [Koncentracijska taborišča v Molizeju od leta 1940 do 1943]. Diplomsko delo. Università »La Sapienza«, Roma, 1995.
- Reale Luigi. Confino politico e concentramento di internati civili in Basilicata dal 1940 al 1943 [Politična konfinacija in internacija civilistov v koncentracijska taborišča v Basilicati od leta 1940 do leta 1943]. *Rassegna storica lucana. Bollettino dell'Associazione per la Storia sociale del Mezzogiorno e dell'area mediterranea*, 23, 1996.
- Reichardt Sven. Faschistische Kampfbünde. Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA. Bohlau, Köln, 2002.
- Rochat Giorgio. Il genocidio cirenaico e la storiografia coloniale [Genocid nad prebivalci Kirenaïke in zgodovina kolonializma]. *Belfagor*, 4, 1980, str. 449–455.
- Rodogno Davide. Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943) [Novi red v Sredozemlju. Okupacijske politike fašistične Italije v Evropi (1940-1943)]. Bollati Boringhieri, Torino, 2002.
- Rossi-Doria Anna. Memoria e storia. Il caso della deportazione [Spomini in zgodovina. Primer deportacije]. Rubbettino, Soveria Mannelli, 1998.
- Rossi-Doria Anna. Invocazioni della memoria e ragioni della storia: a proposito del »Giorno della memoria« [Klic spomina in dokazi zgodovine: o »Dnevu spomina«]. V: Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico [Govor preteklosti. Kolektivni spomin, množični mediji in javni diskurz]. Tota Anna Lisa, Rampazzi Marita (ur.). Carocci, Roma, 2005, str. 91–101.
- Sacchetti Giorgio. Renicci: un campo di concentramento per slavi ed anarchici [Renicci: koncentracijsko taborišče za Slovane in anarhiste]. V: Guerra di sterminio e Resistenza. La provincia di Arezzo (1943-1944) [Uničevalna vojna in odpornišтво. Pokrajina Arezzo 1943-1944]. Tognarini Ivano (ur.). Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1990, str. 225–261.
- Sala Teodoro. Guerra e amministrazione in Jugoslavia 1941-1943: un'ipotesi coloniale [Vojna in upravljanje v Jugoslaviji 1941–1943: kolonialna hipoteza]. V: L'Italia in guerra 1940-43 [Italija v vojni 1940-1943]. Annali della Fondazione Luigi Micheletti, 1990–91, Bresea, str. 83–94.
- Saletti Carlo. Memorie che emergono, memorie che configgono. Il ricordo della persecuzione ebraica nell'Italia della »Seconda Repubblica« tra revisioni e uso politico della storia [Spomini, ki prihajajo na površje, spomini, ki bolijo. Spominjanje v »drugi republiki« na preganjanje Judov v Italiji, med revizijami in uporabo zgodovine v politične namene]. *Bollettino della società Letteraria di Verona*, marec 2000, str. 117–171.
- Sarfatti Michele. Gli ebrei nell'Italia fascista [Judje v fašistični Italiji]. Einaudi, Torino, 2000.

- Sarfatti Michele. Il volume 1938. Le leggi contro gli ebrei [Zvezek 1938. Protijudovski zakoni]. V: La legislazione antiebraica in Italia e in Europa [Protijudovska zakonodaja v Italiji in Evropi]. Camera dei Deputati, Roma, 1989.
- Schwarz Guri. Ritrovare sé stessi. Gli ebrei nell'Italia postfascista [Ponovno najti samega sebe. Judje v postfašistični Italiji]. Laterza, Roma-Bari, 2004.
- Schwarz Guri. L'elaborazione del lutto. La classe dirigente ebraica italiana e la memoria dello sterminio (1944–1948) [Obravnava žalovanja. Voditelji italijanskih Judov in spomin na iztrebljenje (1944–1945)]. *Il ritorno alla vita: vicende e diritti degli ebrei in Italia dopo la seconda guerra mondiale* [Vrnitev k življenju: doživljaji in pravice Judov v Italiji po drugi svetovni vojni]. Sarfatti Michele (ur.). Giuntina, Firenze, 1998, str. 167–180.
- Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije/I rapporti italo-sloveni 1880–1956. Relazione della Commissione storico-culturale italo-slovena/Slovene-Italian Relations 1880–1956. Report of the Slovene-Italian Historical and Cultural Commission. Nova revija : Ljubljana, 2001.
- Sorani Settimio. L'assistenza ai profughi ebrei in Italia (1933–1947). Contributo alla storia della »Delasem«[Pomoč judovskim beguncem v Italiji (1933–1947). Prispevek k zgodovini Delasema]. Tagliacozzo Amedeo (ur.). Carucci, Roma, 1983.
- Spazzali Roberto. Il campo di concentramento dell'isola di Melada (Molat) 1941–1943 [Koncentracijsko taborišče na otoku Molat 1941–1943]. *La Rivista dalmatica*, LXVII, 3, 1996, str. 210–223.
- Spinelli Altiero, Rossi Ernesto. Il Manifesto di Ventotene [Manifesti iz Ventotena]. Eugenio Colorni (predgovor). Ponatis. Celid, Torino, 2004.
- Scotti Giacomo. Una lapide italiana nel parco di Kampor. [Italijanska spominska plošča v parku v Kamporju]. *La Voce del Popolo*, 12. september 1998.
- Tagini Paolo. Le poche cose. Gli internati nella provincia di Vicenza 1941–1945 [Nekaj stvari. Interniranci v Pokrajini Vicenza 1941–1945]. Istrevi-Cierre, Verona, 2006.
- Tarpino Antonella. Geografie della memoria. Case, rovine, oggetti quotidiani [Geografija spomina. Hiše, ruševine, vsakdanji predmeti]. Einaudi, Torino, 2008.
- Tassin Ferruccio. Sul confine dell'Impero [Na meji imperija]. Comune di Visco-Arti grafiche friulane, Udine, 1998.
- Terzulli Francesco. L'internamento fascista in Puglia [Fašistične internacije v Apuliji]. *Fondazione Ferramonti*, II, 2–3, junij 1989.
- Terzulli Francesco. Internati ebrei a Masseria Gigante [Judovski interniranci v Masseriji Gigante]. *Riflessioni. Umanesimo della pietra*, julij 1990.
- Terzulli Francesco. Il campo di concentramento per ebrei a Gioia del Colle (agosto 1940–gennaio 1941) [Koncentracijsko taborišče za Jude v Goiaji del Colle /avgust 1940 – januar 1941]. V: Gioia. Una città nella storia e civiltà di Puglia [Goia. Mesto v zgodovini in civilizaciji Apulije]. Schena Editore, III. del, Fasano, 1992, str. 495–593
- Terzulli Francesco. Una stella fra i trulli. Gli ebrei in Puglia (1933–1949) [Zvezda med trulli.¹⁷⁶ Judje v Apuliji (1933–1949)]. Romano Vincenzo (ur.). Mario Adda Editore, Bari, 1995.
- Terzulli Francesco. La casa rossa. Un campo di concentramento ad Alberobello [Rdeča hiša. Koncentracijsko taborišče v Alberobellu]. Capogreco Carlo Spartaco (uvod). Mursia, Milano, 2003.
- The Italian Refuge. Rescue of Jews during the Holocaust. Herzer Ivo (ur.). The Catholic University Press, Washington, 1989.
- Toscano Mario. Ebraismo e antiebraismo in Italia. Dal 1948 alla guerra dei sei giorni [Semitizem in antisemitizem v Italiji. Od leta 1948 do šest dnevne vojne]. Franco Angeli, Milano, 2003.
- Toscano Mario. L'abrogazione delle leggi razziali in Italia (1943–1987). Reintegrazione dei diritti dei cittadini e ritorno ai valori del Risorgimento [Odprava rasnih zakonov v Italiji (1943–1987). Ponovna vključitev državljskih pravic in vrnitev vrednot Preporoda] Spadolini Giovanni (predgovor). Senato della Repubblica, Roma, 1998.
- Traverso Enzo. La fine della modernità ebraica. Dalla critica al potere [Konec judovske modernosti. Od kritike na oblast]. Feltrinelli, Milano, 2013.

¹⁷⁶ Trullo – značilna hiše v Apuliji.

- Traverso Enzo. Storia e memoria. Gli usi politici del passato [Zgodovina in spomin. Politična raba preteklosti]. *Novecento*, 10, 2004.
- Trinca Maico. Monigo: un campo di concentramento per slavi a Treviso luglio 1942-settembre 1943 [Monigo: koncentracijsko taborišče za Slovane v Trevisu. Julij 1942-september 1943]. Istresco, Treviso, 2001.
- Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia [Pot spomina. Vodnik pa krajih nacističnega in fašističnega nasilja v Italiji]. Matta Tristano (ur.). Electa, Milano 1996.
- Una storia di tutti. Prigionieri, internati, deportati italiani nella seconda guerra mondiale [Zgodba vseh. Italijanski zaporniki, interniranci in deportiranci med drugo svetovno vojno]. Franco Angeli, Milano, 1989.
- Vasari Bruno. Mauthausen. Bivacco della morte [Mauthausen. Bivak smrti]. La Fiaccola, Milano, 1945 (ponatis La Giuntina, Firenze, 1991).
- Vendramini Ferruccio. Gli ebrei stranieri internati in Italia. Il caso di Mel (1941-44) [Tuji Judje, internirani v Italiji. Primer Mel (1941-1944)]. *Protagonisti*, IX, 30, 1988, str. 9-22.
- Villani Cinzia. Ebrei fra leggi razziste e deportazioni nelle province di Bolzano, Trento e Belluno [Judje med rasnimi zakoni in deportacijami v pokrajinah Bocen, Trento in Belluno]. Società di Studi Trentini di Scienze Storiche, Trento, 1996.
- Villa Andrea. Dai Lager alla terra promessa. La difficile reintegrazione nella «nuova Italia» e l'immigrazione verso il Medio Oriente (1945-1948) [Od lagerjev do obljubljenе dežele. Težavna reintegracija v »novi Italiji« in selitev na Srednji Vzhod (1945-1948)]. Fondazione Isec-Guerini e Associati, Milano, 2005.
- Vivanti Corrado. Gli ebrei in Italia [Judje v Italiji]. V: Annali della storia d'Italia [Letopisi zgodovine Italije]. 2 knjigi. Einaudi, Torino, 1996, 1997.
- Vizio Sergio. Gli ebrei croati in Alba (1942-1945) [Hrvaški Judje v Albi (1942-1945)]. *Notiziario dell'Istituto per la Storia della Resistenza in provincia di Cuneo*, št. 28, 1985.
- Voigt Klaus. Notizie statistiche sugli immigranti e profughi ebrei in Italia (1938-1945) [Statistični podatki o judovskih priseljencih in beguncih v Italiji (1938-1945)]. V: »Israel«. Un decennio 1974-1984. Saggi sull'ebraismo italiano [»Israel«. Desetletje 1974-1984. Razprave o italijanskem judovstvu]. Del Canuto Francesco (ur.). Carucci, Roma, 1984, str. 407-420.
- Voigt Klaus. Gli emigrati in Italia dai paesi sotto la dominazione nazista: tollerati e perseguitati (1933-1940) [Priseljenci v Italijo iz držav pod nacistično oblastjo: tolerirani in preganjani (1933-1940)]. *Storia contemporanea*, XVI, 1, 1985.
- Voigt Klaus. Maximilian Segall, un profugo ebreo in Italia [Maximilian Segall, judovski begunec v Italiji]. *La Rassegna Mensile di Israel*, LIV, 1-2, 1988, str. 279-297.
- Voigt Klaus. Israel Kalk e i figli dei profughi ebrei in Italia [Israel Kalk in sinovi judovskih beguncev v Italiji]. *Storia in Lombardia*, IX, 2, 1990, str. 201-250.
- Voigt Klaus. Zuflucht auf Widerruf. Exil in Italien 1933-1945. 1. knjiga 1989, 2. 1993. V italijanščini: Il rifugio precario. Gli esuli in Italia dal 1933 al 1945 [Začasno zatočišče. Begunci v Italiji od leta 1933 do 1945]. 1. knjiga 1993, 2. knjiga 1996. La Feltrinelli, Milano.
- Voigt Klaus. Villa Emma. Ragazzi ebrei in fuga 1940-1945 [Vila Emma. Judovski otroci na begu 1940-1945]. La Nuova Italia, Firenze, 2001.
- Vom Konzentrationslager »für feindliche Ausländer« zur Stiftung »für Völkerfreundschaft«. *Stiftung Topographie des Terrors*, 101, 6, 2001, str. 3-16.
- Walston James. Ferramonti si conferma spazio di memoria reale [Ferramonti se potrjuje kot kraj resničnega spomina]. *Calabria-Rivista del Consiglio Regionale*, avgust 1992.
- Walston James. History and Memory of the Italian concentration Camps. *The Historical Journal*, 40, 1, 1997.
- Winter Jay. The Generation of Memory: Reflections on the 'Memory Boom' in Contemporary Historical Studies. Archives & Social Studies. *A Journal of Interdisciplinary Research*, 1, marec 2007.
- Zevi Luca. Luoghi di una memoria (più o meno) ben temperata [Kraji (bolj ali manj) umirjenega spomina]. *La Rassegna mensile di Israel*, LXXVIII, 3, 2012, str. 17-36.

'900. I tempi della storia (Dvajseto stoletje. Obdobja zgodovine). Pavone Claudio (ur.). Donzelli, Roma, 1977.

Katalogi razstav

Dalle leggi antiebraiche alla Shoah. Sette anni di storia italiana [Od zakonov proti Judom do holokavsta. Sedem let italijanske zgodovine]. Galimi Valeria, Minerbi Alessandra, Picciotto Liliana, Sarfatti Michele (ur.). Skira, Ginevra-Milano, 2004.

I campi di concentramento in Abruzzo: 1940-1944 [Koncentracijska taborišča v Abrucih: 1940-1944]. Avtorji: Scatamacchia Rosanna, Gioia Annabella, Di Sante Costantino, Graziani Giuseppe. Società cooperativa Arkè, Acquaviva Picena, 2004.

Internetni viri

<http://www.camera.it/parlam/leggi/04092l.htm> : zakon št. 92 z dne 30. marca 2004, objavljen v *Gazzetta Ufficiale*, št. 86, 13. april 2004, o »Dnevu spomina na žrtve fojb, na eksodus iz Julijske krajine in Dalmacije in na dogajanja ob vzhodni meji in dodelitev priznanja sorodnikom ubitih v foiba«.

<http://www.camera.it/parlam/leggi/00211l.htm> : zakon št. 211 z dne 20. julija 2000, objavljen v *Gazzetta Ufficiale* št. 177, 31. julij 2000, o »osnovanju 'Dneva spomina' na italijanske vojaške in politične deportirance v nacistična taborišča«.

www.fondazioneferramonti.it